

SEHRANƏ KASIMI

AZƏRBAYCANIN MƏDƏNİ İNKİŞAF DÖVRLƏRİ

CULTURAL DEVELOPMENT PERIODS OF AZERBAIJAN
SEHRANA KASIMI

SEHRANƏ KASIMI
SEHRANA KASİMİ

AZƏRBAYCANIN MƏDƏNİ İNKİŞAF DÖVRLƏRİ
CULTURAL DEVELOPMENT PERIODS OF AZERBAIJAN

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
MEMARLIQ VƏ İNCƏSƏNƏT İNSTİTUTU
ACADEMY OF NATIONAL SCIENCES OF AZERBAIJAN
INSTITUTE OF ARCHITECTURE AND ARTS

SEHRANA KASİMİ

Copyright © 2019 by iksad publishing house
All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, distributed or transmitted in any form or by any means, including photocopying, recording or other electronic or mechanical methods, without the prior written permission of the publisher, except in the case of brief quotations embodied in critical reviews and certain other noncommercial uses permitted by copyright law. Institution Of Economic Development And Social Researches Publications®

(The Licence Number of Publicator: 2014/31220)

TURKEY TR: +90 342 606 06 75

USA: +1 631 685 0 853

E mail: iksadyayinevi@gmail.com

www.iksad.net

It is responsibility of the author to abide by the publishing ethics rules.

Iksad Publications – 2019©

ISBN: 978-625-7029-90-2

Cover Design: İbrahim KAYA

December / 2019

Ankara / Turkey

Size = 21 x 29,7 cm

BAKI – 2020

AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun Elmi Şurasının qərarı ilə təsdiq edilmişdir. (_ _ _)

Elmi redaktor: *sənətşünaslıq doktoru, professor
Abbasqulu İsmayıl oğlu Nəcəfzadə*

Elmi rəyçilər: *Biokimya doktoru, humanitar elmlər (pedaqogika) üzrə
magistr Tariyel Vəli oğlu Azərtürk (Əliyev) (Sietl, ABŞ);*

Scientific editor: *Prof., Dr. Abbasqulu Najafzadəh İsmayil;*

Reviewers: *Doctor of Biochemistry, Master of Arts in Humanities
Tariyel Veli Azerturk (Aliyev), (Sietle, USA);*

Sehranə Kasimi

*Azərbaycanın mədəni inkişaf dövrləri
Bakı, “ ” nəşriyyatı, 2020 - səhifə*

Oxuculara təqdim olunan “Azərbaycanın mədəni inkişaf dövrləri” adlı monoqrafiyası Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun “Qafqaz Albaniyası incəsənəti və memarlığı” şöbəsinin N qərarı ilə dərc edilmişdir. Monoqrafiya incəsənətin və mədəniyyətin bütün sahələrində, eləcə də elmi müəssisələrin mütəxəssisləri üçün yararlıdır. İki dildə (Azərbaycan və ingilis) çap olunan monoqrafiya ölkəmizin hüdudlarından kənarında yayımlanmasına zəmindir. Burada Azərbaycan mədəniyyətinin dünəni, bu günü və sabahı işıqlandırılır. Üç hissədən ibarətdir: 1. Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin tarixi xronologiyasına dair. 2. Milli sərvətimiz muğam. 3. Azərbaycanın mədəni əlaqələri. Birinci hissə özü də bir neçə başlıq altında hissələrə bölünür: (Azərbaycan mədəniyyətinin qızıl əsri; XII – XVIII əsrlər Azərbaycanda mədəniyyətin inkişafı; Azərbaycan musiqisinin inkişafında 1905 il inqilabı; Azərbaycanda operanın mənbələri; XIX əsr Azərbaycan musiqisinin inkişafında yeni dönüş.).

S.Kasimi, 2020

M Ü N D Ə R İ C A T :

<i>I HİSSƏ:</i>	<i>Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin tarixi xronologiyasına dair</i>	<i>15 ---- 34</i>
<i>II HİSSƏ:</i>	<i>Milli sərvətimiz MUGAM</i>	<i>35 ----- 49</i>
<i>III HİSSƏ:</i>	<i>Azərbaycanın mədəni əlaqələri</i>	<i>50 ----- 68</i>
<i>Ədəbiyyat:</i>		<i>119 -----<120</i>

C O N T E N T S :

<i>I part</i>	<i>The historical chronology of Azerbaijan musical culture</i>	<i>69 ---- 84</i>
<i>II part</i>	<i>Our national wealth</i>	<i>85 --- 100</i>
<i>III part</i>	<i>Cultural Ties of Azerbaijan</i>	<i>101 -- 118</i>
<i>Literature</i>		<i>119-----120</i>

AZƏRBAYCANIN MƏDƏNİ İNKİŞAF DÖVRLƏRİ I HISSƏ

Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin tarixi xronologiyasına dair.

Azərbaycanın musiqi tarixi ölkəmizin qədim keçmişinin dərk edilməsinin bir hissəsidir. Min illərlə oturuşmuş ümumbəşəri inkişafına Azərbaycanın verdiyi töhvələrlə, biz, hər şeydən əvvəl xalqımızın özünəməxsus musiqi mədəniyyətinə minnətdar olmalıyıq. Azərbaycanın qədim musiqi mədəniyyətinin öyrənilməsinin çətinlikləri yönəldici mənbələrin və dolay istinadların olmaması ilə birbaşa bağlıdır. Fəqət, şifahi və ənənəvi folklor, xalq mahnı yaradıcılığı, bədii ədəbiyyat və arxeoloji abidələr, aşkar edilən artefaktlar Azərbaycan mədəniyyətinin qədim tarixini öyrənmək üçün əsas mənbələr, başlıca qaynaqlardır.

Azərbaycan klassik musiqisinin və xalq mahnılarının yaranması, nəsildən nəslə ötürülməsi, orijinallıqlarının qorunub saxlanması, qədim əcdadlarımız sayılan, bizim eradan əvvəl minillər boyunca- yaşamış “şumerlər” (əslində türklər), manular, türükkülər (türklər), midiyalılar, lullubəylər, kaspilər, albanlar və digər xalq, etnos və tayfaların varlıqları və fəaliyyətləri sayəsində mümkün olmuşdur.

Azərbaycandan keçən geniş ticarət yolunun, İpək yolunun, müxtəlif tayfaların qəsbkarlığı (e.ə. VII əsr Hun suvarlar), romalılar (eranın əvvəllərində), xəzərlər (VI -VII əsrlər), cumanslar (XI-XII əsrlər), səlcuq türkləri (X-XI əsrlər), monqollar (XIII əsr), farslar, ərəblərin və eləcə də digər ölkələrin Azərbaycan mədəniyyəti ilə bilavasitə qarşılıqlı əlaqəsi olmuşdur.

Yaxın Şərqi ölkələrinin geniş və inkişaf etmiş beynəlxalq ticarət qovşağı və mədəniyyəti şübhəsiz ki, Azərbaycanla qarşılıqlı əlaqədə idi.¹

I əsrin sonunda XII Roma legioneri—İldırım sürətli Domisianın Xəzər sahillərində olması barədə Qobustan qayalarında latın dilində aşkar edilmiş xatirə yazısı yuxarıda dediyimiz xarici təcavüzün tarixi şahidlərindən birdir.

Böyük Norveç tədqiqatçısı və səyyahı Tur Heyerdal (1914-2002) özünün elmi axtarışlarında Qobustan qayıq təsvirlərinə xüsusi yer ayıraraq, onlarda türk mədəniyyəti ilə analogiya görür. O, həmçinin, belə bir mülahizə söyləmişdir ki, Qobustandakı qayasəthi təsvirlər Norveçdəki vikinqlərdən qalma qayasəthi təsvirlərin əcdadıdır. Bunu gören səyyah vətəninə dönərək Odin saqasını oxuyur və görür ki, orada deyilir: “Biz Asların və ya Azların ölkəsindən gəlməyik”. Elə buna görə də qərara gəlir və ciddi təsdiq etməyə səy göstərir ki, bizim ulu

---

¹ Фараджева М., Пашаев. Фонды Гобустанского историко – художественного заповедника о характере м ареале социально – экономических связей древнего Азербайджана./Азербайджан в международных многосторонних взаимосвязях. Доклады II Бакинского международного симпозиума, 22 – 24 ноября 1995 г. Баку, Эльм, 1997 səh84-87

babalarımız Odinlər (Od yuvası deməkdir bizim dildə Od və in – yuva) bura Azərbaycandan gəlmədirlər. Və bu da eramızın IX-X-cu əsrlərinə təsadüf edir.²

Sərhədləri Krımdan demək olar ki, Urala qədər uzanan Xəzər Türk Xaqanlığı VI, VII, VIII əsrlərdə Bizans imperiyası ilə dünya siyasətini balanslaşdıran güclü dövlət idi. Ona görə VII əsr Bizans imperatoru Konstantin İsavr Xəzər Kaqanının gözəl bacısı Çiçəyi oğlu Leva gəlin aparır. Xəzərlə qohumluq yaradır ki, daha güclü olsun, özünün mövcudluğunun sığortalasın. Çiçəyin oğlu Lev İsavr da atasından sonra Bizansın imperatoru olur. Müxtəlif ədəbiyyatlarda Çiçəyin eşqinə millət ona Lev Xazarski deyirdi.

Əhəmənilər hakimiyyətinin (2750 il bundan qabaq) Əhəməni sülaləsinin ilk əcdadı (babası) Haxameş (Haxamaneş) öz pars tayfası ilə artıq Hindistandan Zaqros dağ ətəklərinə gəlmişdi.³ Mövcud olduğu dövrdə, antik və qədim Şərq mənbələrinin verdiyi məlumatlara əsasən, onlar həm özlərinin yaxın qonşuları, həm də nisbətən uzaq olan xalqlarla etnomədəni əlaqələr qururdular.

Herodot Əhəmənilər hakimiyyətinin əyalətləri arasında xəzərlərin yaşadıkları iki satrapın adını çəkir (XI və XV; burada, həmçinin saklar yaşayırdılar). XV satrap Azərbaycanın Qazax – Gəncə zonasını, XI satrap isə xəzərlərin məskunlaşdığı digər əraziləri əhatə edirdi.⁴

Xəzərlər Əhəmənilər ordusunun heyətində e.ə. 480-cı ildə Yunanıstana, I Daranın e.ə. 516-512-ci illərdə Qara dəniz skiflərinə qarşı yürüşündə iştirak etmişlər. Romadan Frankiya əyalətinə göndərilən şair Ovidiy (e.ə.43-il) öz əsərlərində dəfələrlə Eqis adlı şəhər – qəsri xatırladır. Eqis şəhərinin bünövrəsini Dunay çayının sahilində xəzərli Eqis qoymuşdur. Eradan əvvəl. V əsrə aid edilən Melefis papiruslarından öyrənirik ki, xəzərlər yaxşı gəmi qayıranlar, təcrübəli dənizçilər olmuşlar. Məhz bunun üçün də onların sol sahilində məskunlaşdıqları dəniz xəzərlərin şərəfinə Xəzər dənizi adlanır.

Qədim dövrdə olduqca güclü qarşılıqlı təsirlər yalnız ticarət əlaqələri sayəsində deyil, həm də intensiv mədəni inkişaf etmiş xalqların qarşılıqlı rabitə yaratmaları sayəsində baş verirdi. Arxeoloji tədqiqatlara əsasən məlum olur ki, hələ erkən tunc dövrü mədəniyyəti dövründə belə Qafqaz tayfaları, Qədim Şərq xalqları; Aralıq dənizinin şərq hissəsi və Avropanın cənub-şərq bölgəsi–arasında

² Тариел Азертюрк «Генезис тюрка и тюркского языка»(на основе клинописи)в двух книгах. Баку.2019. Пчасть, стр 59

³ Тариел Азертюрк «Генезис тюрка и тюркского языка»(на основе клинописи)в двух книгах. Баку.2019. Пчасть, 27 fəsil, «Наскальная клинописная надпись из шикафи гюль – гюль на горе Кебир – Кух» (Луристан, Иран).səh 1031 - 1032

⁴ Фараджева М., Пашаев. Фонды Гобустанского историко – художественного заповедника о характере м ареале социально – экономических связей древнего Азербайджана./Азербайджан в международных многосторонних взаимосвязях. Доклады II Бакинского международного симпозиума, 22 – 24 ноября 1995 г. Баку, Эльм, 1997.səh 97

qarşılıqlı əlaqələr (get-gəllər)mövcud olmuşdur.Bu, Azərbaycanda aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı Kür-Araz mədəniyyəti deyilən məşhur mədəniyyət qalıqları arasında Ön və Kiçik Asiyadan gətirilmiş və əksinə buradan oralara aparılmış mədəniyyət və məişət əşyalarının varlığı ilə sübuta yetirilir.

Kitabın girişində Azərbaycan tarixinə etdiyimiz səyahətlə bu diyarın bir daha nə qədər ulu, qədim bir salnaməyə malik olduğu vurğulanır. Məqsədimiz isə yurdumuzun mədəni əlaqələrindən və mədəni dövrlərindən bəhs etməkdir.

Təbiət vergisi olan Azərbaycan xalq musiqisi, xalq yaradıcılığının dərin, zəngin və rəngarəng məzmunundan irəli gəlir. Azərbaycan milli musiqi folklorunun əsası - kütləvi kəndli musiqi yaradıcılığı,xalq mahnıları, müğənni, aşiq, saz-söz ustadı, meyxana janrı, dastan danışan və professional yaradıcılıqdır.

Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin ən qədim dövrlərindən başlayan inkişaf yoluna nəzər salsaq, təqribən belə bir ardıcılıq, belə bir xronologiya əldə etmiş olarıq.

Bunun üçün əvvəlcə Midiya mədəniyyətinə nəzər salaq:

Midiyada dövlət yaranışının başlanğıcı – bizim eraya qədər VIII əsr;

Qüdrətli Midiya dövləti – eradan əvvəlVI – VII əsrlər.

Midiya mədəniyyətini Kiçik Asiya, İran, Assuriya ilə əlaqələndirən bağlantı.

Ekbatan (indiki Həmədan), Tarvekis (Təbriz), Raqa (Rey) şəhərlərinin inkişafı. Assur – Vavilon mədəniyyəti ilə əlaqələr. (çiviyazılı)

Midiyanın Kir və Əhəmənilər hökmranlığı tərəfindən fəthi (e.ə. 524- il);

Azərbaycanda zərdüştlük, onun yayılması və xalqın mədəniyyət və məişətinə təsiri.

Tarixçilər sübut ediblər ki, Azərbaycanda zərdüştlük dini olub. Dünyada ilk dəfə təkallahlığı qəbul edən, Azərbaycan torpağında yaranan zərdüştlük dininin əsasını qoyan, Zərdüşt peyğəmbər olmuşdur. Orta Asiyanın qədim mütəfəkkir alimi Biruni (973-1048) yazmışdır ki, Zərdüşt əslən Azərbaycandan idi. “Avesta”nın bir çox müddəaları Xəzər (Kaspi) dənizi ilə, habelə azərbaycanlıların yaşadıkları ərazi ilə bağlıdır.”⁵

“Zərdüşt Azərbaycanda, o zaman Gəzən, sonralar Təxti-Süleyman, (ərəb mənbələrində Şiz) adlandırılan yerdə doğulmuşdur. Məhz buna görə də zərdüştilərin “Bundəhiş” kitabında Gəzən yaxınlığındakı Urmiya gölü müqəddəs sayılmış, Gəzən şəhərindəki “Azrəxş”, ya “Dirəxş” və ya “Azərgəşəsp” adlanan atəşgədə ziyarətgah olmuşdur.”⁶ Digər mənbədə, Zərdüşt dini və ədəbiyyatı haqqında geniş məlumat verən, İ. Purdavud “Qatha” kitabında yazır ki, “Yaqut Həməvi Hicrətin VII əsrində bu yerdə olmuş və “Atəşgədə”ni görmüşdür.

⁵ “Avestadan bu günədək”, F.F. Qasımzadə., T.M. Hacıyev., ASSR maarif nazirliyinin mətbəəsi., 1982, üm.s. 51., s.6.

⁶“Avesta” Birinci kitab., Fars dilindən tərcümə edən İlyas Şəms., Bakı., Azərənşr., 1995., üm.s. 103., s. 8

Atəşgədənün günbəzinə gümüşdən düzəldilmiş bir hilal (“təzə doğulan ay”) qoyulmuş idi.”⁷, “Avestanın özündə (Yasna 9:17) Zərdüştün doğum yeri kimi göstərilən Ērān Wējadlı yerin orta əsrlər Arranın müasir dövr Azərbaycan ərazisində olması böyük ehtimalla qeyd olunur”.⁸ Ümumiyyətlə, araşdırdıqca belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Zərdüşt dinini yayanlar muğlar olmuşlar. Muğlar “Avesta” kitabında olan ayinləri təbliğ edən və insanları təkallahlığa çağıran—xüsusi missionerlər olmuşlar. İbadətlərində müqəddəs kitablardakı “qatlar”ı avazla oxuyardılar.

“Zərdüşt ilk dəfə öz ideologiyasını və təriqətinin qayda-qanunlarını şeir halında təbliğ edirdi. Onun şagirdləri də Zərdüştün nəğmə və dualarına oxşar nəğmə və dualar hazırlayırdılar.”⁹ Mənbəni diqqətlə oxuyanda belə bir nəticəyə gəlmək olur:

“Zərdüştün nəğmə və dualarına oxşar” musiqisində nəğmə və dualar o anlamı verir ki, Zərdüştün sağlığında bunlar mövcud idi, və buna görə də onları peyğəmbərlərindən iqtibas edən ardıcılıqları onun qüdsal yolunu davam etdirmişlər.

Dünya miqyaslı tanınmış tarixçilər, alimlər Zərdüştlüyün tarixini araşdırarkən, Xəzər dənizini, Kür-Araz sahələrini qeyd edərkən, nədənsə oranı “İran” ərazisi və əhalisini isə “iranlılar” kimi qeyd edirlər. Buna sübut olaraq, rus müəllifi, L.S.Vasilyevin “İstoriya reliqiy Vastoka” kitabınındakı 10-cu bənd, “Dualizm drevnix İrantsev i Zoroastr” başlığı altında (səh. 210-263) yazını misal gətirmək olar.

“Danimarka şərqşünası A. Kristensen (1875-1945) “Iran dər zaman-e Sasaniyan” əsərində özünəməxsus təşbehlə bunları yazır: “qaranlıq otaqlarda oddan olan alov şölə çəkir, arxasında isə metal alət bərq vurur, ruhanilərin uca və bəzən bəmdən ürəyə yatan zümzümələri eşidənləri ehtizaza gətirir, istər-istəməz özünə cəlb edirdi.”¹⁰ Baxın, elə həmin bu məbədlərdə də muğamların bünövrəsi qoyulmuş və zaman – zaman inkişaf edərək davam etdirilmiş, nəsilən – nəslə ötürülmüşdür.

“Lügətnameyi-Dehxuda” lügət kitabı ən mükəmməl, möhtəşəm sayıldığı üçün fars və dünya alimləri çox suallara burda cavab tapırlar. Elə bu məqsədlə biz də muğlar haqqında məlumat üçün bu mənbəyə müraciət etmək qərarına gəldik. “Muğam sənəti miladdan əvvəl IX-X əsrlərdə muğlar tərəfindən ifa olunub. Kökü şumer (Türk mədəniyyəti) mədəniyyətindən əxs olunub.”¹¹ İlya Məhərrəmi yazır ki, “Muğam sözünün kökü “muğ” sözündən götürülüb. Məzhəbi din ayinləri musiqi, avaz və ritmlə icra olunurdu. Zaman keçdikcə, inkişaf edərək,

⁷“Qatha”, İ. Purdavud., Bombay., 1927., 1 nəşr, s. 22

⁸<http://az.wikipedia.org/wiki/zərdüşt>

⁹“Atropatena” (e.ə. IV- e. VII əsr), Abdulla Fazili., Bakı., “Elm” nəş., 1992., um.s. 216., s.145.

¹⁰Artur Kristensen. İran dər zaman-e Sasaniyan, Tehran, 1345, s. 76. R. Yasəminintərcüməsi.

¹¹“Lügətnameyi-Dehxuda”

formalaşaraq, indiki Muğam səviyyəsinə gəlib çatmışdır.”¹² Bu mənbələr bizə əsas verir ki, muğamın Azərbaycana aid olduğunu və “muğ” sözünün özünün “muğan”və “muğam” terminlərinin kökündə durduğunu iddia edək...

Bütün bunlardan əlavə, ABŞ-nın Sietl şəhərində(Washington State) yaşayan azərbaycanlı türkçü alim Tariyel Azərtürkün iki cilddən ibarət 1300 səhifəlik mixi və ya çivi yazılı mətnlərdən türkcə etdiyi tərcümələr əsasında rusca yazdığı «Генезис тюрка и тюркского языка(на основе клинописи)» (Türkün və türk dilinin mənşəyi(kökəni) (gil yazılar əsasında)” adlı mükəmməl traktatında muğamın mənşəyi haqqında sübut və dəlillərlə dolu geniş məlumatlar verilmişdir. İkicildliyi–oxuduqca, müəllifin vətəninə, öz soy kökünə dərin sevgisindən başqa, bu əvəzolunmaz işin arxasında ağır zəhmətin, əsəb gərginliyinin, yuxusuz gecələrin gizləndiyini görməmək olmur. Nəzərə alaq ki, Tariyel Azərtürkün 70-dən yuxarı yaşı vardır, və o, bu gün də yorulmadan, türkçülük ideyası uğrunda mübarizə aparır, belə ki, biz bu şərəfli işdə ona can sağlığı və bol – bol müvəffəqiyyətlər arzulayırıq.

Adı çəkilən müəllifin yazdıqlarına nəzər yetirək: *«Идея исследовать историю мугама родилась после ознакомления с содержанием перерасшифрованного и вновь переведённого текста статьи Shah V.A. As-Siwani “APrisinFromUR”* ¹³ . (Muğamın tarixini öyrənmək fikri Şah V.A Əs-Sivaninin "APrisinFromUR "məqaləsinin yenidən şifrələnmiş və yeni tərcümə olunmuş mətninin məzmununu oxuduqdan sonra meydana gəldi.)

Tariyel Azərtürk yazır: *«Текст привлек наше внимание, во–первых, конечно, и как источник тюркского языка древности, и как источник информации о мугаме (это стало ясно после ознакомления с его настоящим содержанием), и конечно как исторический письменный памятник. Содержание его стало доступным после долгих и мучительных стараний. Впервые в истории переводов из клинописи мы сталкиваемся с названием одного из мугамов – мугама Ушшак, именно в данной надписи. Это позволяет нам убедительно говорить о том, что родина всех «12галактик», называемых «мугамом» и известных нам во « Вселенной восточной музыки», является Вавилония.»*¹⁴(Mətn, şübhəsiz ki, həm antik dövrün türk dilinin mənbəyi, həm də muğam haqqında məlumat mənbəyi (bu, əsl məzmununu oxuduqdan sonra aydın oldu) və təbii ki, tarixi bir yazılı abidə olaraq diqqətimizi çəkdi. Məzmunu uzun və əziyyətli səylərdən sonra əldə edildi. Mixi yazıdan tərcümələr tarixində ilk dəfə muğamlardan birinin – Üşşaq muğamının adı ilə, bu xüsusi kitabədə rast

¹²“Muğamın formalaşması tarixçəsi”, İlya Məhərrəmi.,

¹³As-SiwaniShahM.A Prism from UR//A journal of Archaeology and History of Iraq, Vol,XX, No1-2,1964,pp 69 – 76

¹⁴Azərtürk Tariyel. Muğam “ Şumer” deyilən Azəri Türkünün Mənəvi Sərvətidir. – Sietl: Tariyel Vəli Əli Korporasiyası, ABŞ,2001, 64 səh.(Azərbaycan dilində)

gəlirik. Bu, "muğam" adlandırılan və "Şərq musiqisi Kainatı" nda bizə məlum olan bütün "12 qalaktikanın" vətəninin Babilistan olduğunu inandırıcı şəkildə deməyə imkan verir).

Göründüyü kimi, müəllif muğamın harada yarandığını və ümumi təsnifatını mükəmməl şəkildə izah edir. Kitabın II cildinin 31–ci fəslində bütövlüklə muğama həsr edilərək belə adlanır: «Где и когда родился мугам – традиционный жанр Азербайджанской музыки?»¹⁵. (Azərbaycan musiqisinin ənənəvi janrı olan muğam harada və nə zaman yaranmışdır?).

Orada deyilir: «...однако становится очевидным из текста еще то, что впервые в истории человечества именно из этого храма наши далекие предки, заменявшими друг друга звонкими и басовыми уникальными трелями возносили мугам к небесам, в божественные эмпирии. Под лучами святого для них Солнца, падающими на них из открытого купола храма, в который люди верили, как в божественный жизненный дар, они молились своим «многочисленным» богом (если, конечно, они были полиатеистами, как наверное, утверждают современные исследователи), исполняя мугам.

Бочкообразный цилиндр с клинописной надписью, которому шесть тысяч лет, спрятанный в замазанный изнутри мазутом специальной нише на уровне второго этажа в лестничной стене, там же, как мы увидим ниже, на первой же строке, обращается к храму, называя его «Небу Нандим!»). (Bununla yanaşı, məndən də aydın olur ki, bəşəriyyət tarixində ilk dəfə bu məbəddən uzaq əcdadlarımız bir-birini zil və bəm səslə unikal bənzərsiz zəngülələrlə əvəz edərək, muğamı göylərə, ilahi asimana qaldırdılar. Müqəddəs Günəşin şüaları altında insanların ilahi bir həyat hədiyyəsi kimi inandıqları məbədin açıq qübbəsindən "çoxsaylı" tanrılarına muğam ifa edərək dua edirdilər (müasir alimlərin dediyi kimi, əlbəttə ki, əgər onlar yarı ateist idilərsə) Altı min illik bir mixi yazısı olan bərel formalı silindr, pilləkənin altındakı ikinci mərtəbənin səviyyəsinə yanacaq yağ ilə vurulmuş xüsusi bir yuvada gizlənilir, aşağıda görəcəyimiz kimi, birinci cərgədə, məbədə mürciət edərək deyir: "Cənnəti görəcəyik!").

Этот же цилиндр дает нам информацию о мугаме Ушшаг. Это значит, что до строительства храма, мугам, исполняемый под сопровождением тара, уда, саза и, вероятно, кеманчи, был популярен в народе, и он был создан за тысячи лет до того как был воздвигнут божий дом. Именно мугам, игравший главную роль в связи с богом(!) (богами?) в создании возможности быть воедино с ним (с ними), заставил народ построить место массового собрания (синагог – по-гречески), где он (народ) мог бы

¹⁵ Тариев Азертюрк «Генезис тюрка и тюркского языка»(на основе клинописи)в двух книгах. Баку.2019. стр1168

*сообща совершать обряды под небесами – перед божеством. Все это, к счастью, исходит и из нового перевода текста из цилиндра».*¹⁶ (*Həmin silindr “Uşşaq” muğamı haqqında məlumat verir. Bu o deməkdir ki, məbədin inşasından qabaq, tar, ud, saz və ehtimal ki, kamança ilə müşayiət olunan muğam xalq arasında populyar idi və Tanrı evi tikilməzdən minlərlə il əvvəl yaradılmışdır*).

Müəllif, Azərbaycanın xalq artisti, muğam ustası, canlı korifeyimiz, klassik qəzəlxan Əlibaba Məmmədovun aforizmə çevrilmiş kəlamlarını qələmə almış və onun yaradıcılığına da nəzər salmışdır. Müəllif haqlı olaraq, muğamı qədim şairlərin, qəzəlxanların, poeziya ustalarının əsərləri ilə əsrlər boyu bir cərgədə, paralel olaraq addımladığını qeyd edir.

O yaxın keçmişimizin qeydlərinə də nəzər salır. Belə ki, kitabda da qeyd edildiyi kimi, 1887 ildə amerikalı Emil Berlinerin mütəşəkkiliyi sayəsində Azərbaycan muğam ustalarının səs yazıları qrammofon vallarına yazılaraq, qızıl fonda saxlanılmaqdadır. Lakin, Tariyel Azərtürkün kitablarının əvəzolunmazlığı, onların yaxın keçmişimizə deyil, antik, əlçatmaz zamanlara, az qala tarixöncəki dövrlərə səyahətlə dəyərləndirilir. Yəni də onun yazılarına müraciət edirik və bununla da muğam sənətinin nə qədər qədim bir tarixə malik olduğunu bir daha oxucunun diqqətinə çatdırırıq.

Tariyel Azərtürk: *«Дополнительные клинописные данные, подтверждающие существование мугама в античности»*(*"Antik dövrdə muğamın mövcudluğunu təsdiqləyən əlavə mixi məlumatlar"*)bölümündə yazır: *«Как известно, газели в восточной поэзии, особенно в азербайджанской, арабской и персидской, испокон веков создаются исключительно для исполнения мугамов. Причем каждый вид мугама в зависимости от размера ладов, требует от лирических газелей особого стихотворного размера. Нет сомнения, что газели Энлиля Исме Дагана были созданы для мугамов»*¹⁷.*(Bildiyiniz kimi, Şərq poeziyasında, xüsusən də Azərbaycan, ərəb və fars dillərində qəzəllər əsrlər boyu yalnız muğamların ifası üçün yaradılmışdır. Üstəlik, hər bir muğam növü məqamların ölçüsündən asılı olaraq lirik qəzəllərdən xüsusi poetik ölçü tələb edir. Şübhə yoxdur ki, Enlil İsme Dağanın qəzəlləri muğamlar üçün yaradıldı).*

Kitabın ən böyük fəslə antik şairimiz Şəmsi Ədəd Abinin azman yaradıcılığına həsr edilib¹⁸. Bu fəsil Kilikiya dənizini əhatələyən müasir Türkiyə

¹⁶ Tariyel Azərtürk «Генезис тюрка и тюркского языка»(на основе клинописи)в двух книгах. Баку.2019. II часть,стр1172

¹⁷ Tariyel Azərtürk «Генезис тюрка и тюркского языка»(на основе клинописи)в двух книгах. Баку.2019. I часть, « Шумерский бог или поэт, философ, математик и астроном под именем Энлиль Исме Даган»стр220;

¹⁸ Tariyel Azərtürk «Генезис тюрка и тюркского языка»(на основе клинописи)в двух книгах. Баку.2019. II часть,24,стр819

və Suriya ərazilərində Hetit imperiyası dövründə mövcud olmuş Ete eli adlandırılan ölkədə yerli türklərin Səudiyyə Ərəbistanından gəlib orada yerləşmiş ərəblər tərəfindən soyqırımına məruz qaldıqları hadisələri əks etdirir. Bu ağır faciədən az qala gil lövhəyə damarlarından axan qara qanla qazımış şair yazır:

*“Çal müziim, rah caam (bir cam şərab), al qəm!
Samma hurrayam (horrayam, sıyığam)!”*

Digər antik şairə - Bikənin mixi yazısında bu şeirə rast gəlirik.

*Çıkaru, restü, Tan hakkısı –
Ana Mahur rəqsi aradı,
Haş Huri aradı
Müzik kannı!*

Tariyel Azərtürk mixi yazıları əsasında belə izah edir: *«Как видно, само слово «музыка» (слово ли только?) и латинянами, и греками заимствовано из языка древних «шумеров», которые использовали его в виде слова müzik, и оно до сих пор живет в языке анатолийских тюрков без всяких видоизменений.¹⁹ (Göründüyü kimi, "musiqi" sözü (sadəcə bir sözdür?) Həm Latınlar, həm də Yunanlar tərəfindən "müzik" sözü şəklində istifadə olunan qədim "Şumerlər" in dilindən götürülmüş və indiyədək heç bir dəyişiklik olmadan Anadolu türklərinin dilində yaşayır).*

Burada müəllifin şumer sözünün dırnaq arasında verməsinin də səbəbi vardır. Onun fikrincə, şumerlər elə türklərdir. T.Azərtürk dəfələrlə qeyd edir ki, Şumer sözünə heç bir yazılı tarixi mənbələrdə rast gəlinmir. Bu boyda sivil dünya yaratmış, bəşər tarixində ilk hecalı yazı sistemi icad etmiş bu adda xalq var olsaydı, onun barəsində dünya tarixi, tarixi məxəzlər bar-bar bağırardılar. Lakin tarixdə heç bir iz qoymamış onlarca, yüzlərcə etnos adları yaşadığı halda, şumer sözünün xalq və dil adı kimi yaşamaması onun uydurma ad olduğuna dəlalət edir. Bu ad ilk dəfə 1856-cı ildə mixi işarələrinin deşifrəçilərindən biri Yulius Oppert tərəfindən irəli sürülmüş termindir.

Müəllif, hətta Azərbaycan tarixçilərinin, dünya şumerşünaslarının tarixi elmi əsərlərini, tədqiqatlarını birmənalı şəkildə təkzib edərək, öz yeni tərcümələri ilə yeni ideyasını oxucunun nəzərinə çatdırır: *« Как видно из материалов книги, мы категорически отказываемся от термина «Шумер» как этнонима, считая*

¹⁹ Тариел Азертюрк «Генезис тюрка и тюркского языка»(на основе клинописи)в двух книгах. Баку.2019. II часть,стр1191

его действительно, выдуманным и необоснованным. Тем не менее как термин полностью игнорировать его нельзя. Как этноним, так и топоним он твердо укоренился в научной литературе, в сознании людей. Если даже все ученые мира единогласно согласятся с сегодняшней действительностью о том, что язык клинописи есть язык пратюркский, я думаю, никто даже после этого не откажется от него. Шумер и тюрк, или азербайджанец – это одно и то же». ²⁰(*Kitabın materiallarından da göründüyü kimi, "Sumer" termini bir etnonim olaraq həqiqətən uydurma və əsassız hesab edilərək qəti şəkildə rədd edilir. Buna baxmayaraq, bir termin olaraq tamamilə göz ardı edilə bilməz. Həm etnonim, həm də toponim, o, elmi ədəbiyyatda, insanların zəhnində möhkəm kök salmışdır. Dünyanın bütün elm adamları bu günkü reallıqla yekdilliklə mixi dilin türkdən öncəki dil olduğunu qəbul etsələr də, düşünürəm ki, bundan sonra daha heç kim bunları inkar edə bilməz. Şumer və türk, ya da azərbaycanlı eynilik təşkil edir və eynidir*).

Müəllif muğamın şəcərəsini – genetik analizini illyustrativ rəsmlərlə şərh etdirmişdir. Hətta o, kitabın «Мугам и Карабах» adlı bölümündə muğamın harada yarandığını təsnifatı ilə vermişdir: «*Рассказывая о мугаме, нельзя не затронуть тему взаимодополняемости двух факторов. Карабах и античный мугам. Древняя область арранской Месопотамии – Карабах – после Вавилонии, о роли которой в создании данного вида музыки так много говорят и пишут, фактически стал исключительно вечным приютом и «заботливым отцом своей дочери – Музыки, названной мугамом». Сегодня в наших руках письменное доказательство, другими словами – «свидетельство о рождении» мугама, обнаруженное в вавилонской Месопотамии» ²¹. (Muğam haqqında danışarkən iki amilin bir-birini tamamlaması mövzusunə toxunmaq olmaz. Qarabağ və antik muğam. Mesopotamiyanın qədim bölgəsi - Qarabağ - bu musiqi növünün yaranmasında rolu olan çox danışılan və yazılan Babilistandan sonra əslində tamamilə əbədi sığınacaq və "qızının qayğıkeş atası - muğam deyilən musiqi" oldu. Bu gün əlimizdə dəlil, başqa sözlə desək, Babilistan Mesopotamiyasında tapılan muğamın "doğum haqqında şəhadətnaməsi" vardır).*

Yuxarıda qeyd etdik ki, Tariyel müəllim 30 ildən çoxdur ki, ABŞ–ın Sietl şəhərində yaşayıb, yaradır. Gil yazılı bir mətni özünün işləyib hazırladığı semantik, morfoloji və fonetik modelləşdirmə metodu ilə ilk dəfə türkcə necə aşkarladığını o maraqlı şəkildə belə təsvir edir:

²⁰ Тариел Азертюрк «Генезис тюрка и тюркского языка»(на основе клинописи)в двух книгах. Баку.2019. II часть,стр1218. Раздел 32 «Некоторые реформаторские подходы к современному Азербайджанскому Тюркскому языку»

²¹ Генезис тюрка и тюркского языка»(на основе клинописи)в двух книгах. Баку.2019. II часть,Тариел Азертюрк; стр1207 «Мугам и Карабахмугам и Карабах»

«Однажды вечером я ехал по главному шоссе I-5 (Ай файв) в университетский район Сиэтла к друзьям, которые были направлены в командировку из Баку на восемь месяцев в наш университет. Будучи в хорошем настроении, я пел под мугам эту « возрожденную из пепла» газель, как ее понимал тогда, держа в руке мой черновик с текстом, в который иногда заглядывал. Начальные и последующие строки, за исключением 5-й, были расшифрованы и доступны, а вот последние две строки пел так, как их видел, т.е.не разбираясь ни в смысле, ни в отдельных словах, но постоянно ища в них смысл на родном тюркском.

Вдруг: «Aya Enlil İsmе Dagan, na nam, sira kal, атта тинес умта, ulsen he[П]ak e!» ..целая строка в своем первоизданном виде рассыпалась сама по себе, как бусины порванной нитки жемчуга или, наоборот, жемчужины как будто нанизывались на золотую нить.

«Эврика!..»- закричал я, и от радости и машинально так резко затормозил машину под мостом, что ее чуть было не стукнули сзади...Слава богу, обошлось. Мучившая меня почти два месяца, строка, наконец, раскрылась под действием магической лирической силы древнего мугама, первые исполнители которого шесть – семь тысяч лет назад с его помощью под сопровождением тара и уда молились богу в Джиггур Атах (Ziqqurat), исполняя, наверное газели, написанные известнейшим в своей эпохе Энлилем Исме Даганом. Энлиль Исме Даган, безусловно, писал свои газели для исполнителей мугамов, иначе этот жанр теряет смысл. Газели должны исполняться в сопровождении магической музыки мугама. Они пишутся для него.

С тех пор, проезжая ту часть дороги по I-5 около того места,—я каждый раз вспоминаю Энлиля Исме Дагана с его словами из газели, так мучившими меня, и начинаю петь их под мугам снова и снова, как бы переживая тот радостный момент и желая ему «рахмат» (благословение, сострадание, сочувствие) от Бога.

Это было первое мое «откровение» - первый полный клинописный текст в отношении полностью заблудившейся шумерологии. Оно дало толчок к новым переводам древних текстов, как бы поднимая завесу с тайного мира. Затем, переходя от одного текста к другому, я еще и еще раз убеждался в том, что я на правильном пути.²² (“Bir axşam mən əsas I-5 (AiF) magistral yolu ilə Seattle Universitetinə Bakıdan səkkiz ay ərzində ezamiyyətə gələn dostlarımın yanına getdim. Yaxşı əhval-ruhiyyədə olduğum üçün "küldən yenidən doğulmuşlar"qəzələnı sədaları altında muğam səsləndirirdim, (o zaman

²² Тариел Азертюрк «Генезис тюрка и тюркского языка»(на основе клинописи)в двух книгах. Баку.2019. II часть,стр 227-228

əlimdə bəzən baxdığım qaralama tuturdum). Başlanğıc və sonrakı sətirlər, 5-ci sətir istisna olmaqla, aydın idi, və əlçatan oldu, amma son iki sətir gördüyüm kimi səsləndi, yəni nə mənanı, nə də fərdi sözləri başa düşmədim, ancaq, elə hey daim mənalara axtarırdım doğma türk dilində.

Birdən: «Aya Enlil İsmə Dagan, na nam, sipa kal, amma munes umma, ulsen he[I]ak e!» .. orijinal formada bütöv bir sim öz- özünə, inci saplı muncuqlar kimi və ya əksinə, qızıl ipə ilişmiş mirvari kimi səpələndi.

"Evrika! .." deyə qışqırdım, sevincək və mexaniki olaraq maşını körpünün altından elə sürətlə sürdüm ki, arxadan sıçradı ... Allaha şükür, hər şey yaxşı qurtardı. Təxminən iki ay mənə əzab verən sətirlər nəhayət qədim muğamın sehrli lirik gücünün təsiri altında açıldı: altı-yeddi min il əvvəl ilk ifaçıları, tar və udun müşayiəti ilə Ziqqur Atahda (Ziqqurat) Allaha (muğam ifası ilə) dua edirdi, yəqin ki, dövrünün ən məşhur Enlil İsmə Dagan tərəfindən yazılmış qəzəllər də məhz elə o zaman meydana çıxmışdır.. Sözsüz ki, İsmə Dagan, qəzəllərini muğam sənətçiləri üçün yazırdı, əks halda bu janr öz mənasını itirmiş olardı. Qəzəllər muğamın sehrli musiqisi ilə müşayiət olunmalıdır, məhz elə bunun üçün yazılmışlar.

O vaxtdan bəri, yolun bu hissəsini həmin yerə yaxın olan İ-5 boyunca sürərkən, hər dəfə Enlil İsmə Dağanın mənə çox əzab verən qəzəllərdəki sözləri xatırlayıram və o sevincli anı və sanki yaşadığımı təkrar-təkrar muğam altında oxumağa başlayıram. Ona Allahdan "rəhmət" diləyirəm.

Bu, mənim ilk "tapıntı" idi - tamamilə itirilmiş "Şumerologiyaya" aid ilk tam mixi mətn. Bu tapıntı qədim mətnlərin yeni tərcümələrinə təkan verdi, sanki gizli dünyadan pərdəni qaldırdı. Sonra bir mətndən digərinə keçərək yenidən və doğru yolda olduğuma inandım).

...Beləliklə, əminliklə vurğulaya bilərik ki, mükəmməl şəkildə qələmə alınmış, gələcək nəsillər üçün çox dəyərli olan yeni elmi ədəbiyyatla tanışlığımız bir daha Azərbaycan torpaqlarının qədim tarixə malik olduğunu sübuta yetirdi.

Qədim Azərbaycanın mədəni inkişafında xronologiyaya nəzər yetirək:

- "Azərbaycan" sözünün yaranması. Əhəmənilər hökmranlığından azad olma. Makedoniyalı İskəndər (b. e .ə. V əsr)
- Rımla müharibələr.(b.e.ə. I əsr) Musiqi mədəniyyətinin inkişafını bildirən gərəkli mənbələrinin məhv olması (b. e. ə I minillikdə)
- Misir, Assuriya – Vavilon, İran, Yunan – Roma təsiri.(instrumentalizm, hərbi musiqi, ansambl musiqisinin saray formaları və s.)
- B. e. III əsrinin sonlarında feodal quruluşun yaranışı. İran Sasanilərinin dövlətçiliyi. İran və Azərbaycan incəsənətinin qarşılıqlı təsir elementləri və qarşılıqlı əlaqəsi.
- IV əsrdə Azərbaycan və İran musiqisinin fərqli elementləri.

- Xristian təsirinin elementləri və bu elementlərin Azərbaycan xalqının mahnı və yaradıcılığında əksi.
- V – VI əsrdə Mazdak üsyanı. Mahnı yaradıcılığında mazdeizm tədrisinin əksi.
- VII əsrin əvvəllərində Azərbaycan torpaqlarında Bizans – Sasani müharibələri. İncəsənətin zəifləməsi. Azərbaycanın ərəblər tərəfindən zəbti.
- VII – VIII – IX – X əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyətinin İran və Ərəb mədəniyyətləri ilə qarşıdurması.
- İslam və onun mədəniyyətə münasibəti. Ərəb mədəniyyətinin fəth olunmuş xalqların mədəniyyətinə münasibəti.
- Azərbaycanda inkişafda olan “Ərəb mədəniyyəti” kimi adlandırılan ərəbçiliklə məşğulluq.
- Ərəb alimlərinin musiqişünaslığı. Ərəb musiqi nəzəriyyəsinin bünövrəsi, ərəb qammaları.
- Ərəb alətləri: rubab, kemanqe, əl – ud, bərbəd və s.
- Ərəb – İran musiqi terminologiyası.
- Ərəblərin yürüş musiqisi. Dini musiqi. Azaçılar və onların yaradıcılıqlarının xarakteristikası. Dini rəqslər. Məişətdə musiqi və mahnı.
- X Məhərrəmin hadisəsi. (10 fevral 680 il). Bu hadisələrin dini mistik səhnələrdə daha sonralar yaranması.
- Babək və Azərbaycan xalqının ərəb işğalçılarına qarşı mübarizəsi. Babək hərəkatının musiqisi.
- “Dədə Qorqud” - qədim yazılı xalq yaradıcılığı.
- Qopuz – Azərbaycanın milli musiqi aləti.
- VII – XI əsrdə Azərbaycan xalqının eposunda əksini tapmış qəhrəmani, lirik, matəm xalq mahnıları .(“Dədə Qorqud”dastanına istinad)

Mürəkkəb tarixi proseslərlə əlaqədar Azərbaycanda və digər Şərqi ölkələrində türk tayfalarının məskunlaşması aşiq yaradıcılığına xas olan etnik janrların formalaşmasını şərtləndirir. Eposun ilkin xronoloji inkişaf mərhələsinin nümunəsi olan “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanı ən qədim türk (oğuz) abidəsidir. O, hətta XV əsrin ədəbi işlənməsində özlüyündə türk xalqlarının cəngavər mahnılarını təmsil edib. Dastan öz əsasını IX – X əsrlərdə Sır – Dərya ovalıqlarında və Ural ətrafı səhralardakı köçəri oğuzlardan götürmüş, lakin bir qədər sonra oğuzların bir hissəsi XI əsrdə Səlcuq sülaləsi Sultanının başçılığı altında Zaqafqaziyada və Anadoluda formalaşmışdır.

Dastanın türkmən, qazax, türk (Anadolu), özbək kimi bir çox türk xalqlarının epik irsində öz variantları var. Azərbaycan dastanında “digər türk epos nümunələrindən və ilk növbədə özbək və qırğız eposlarından fərqli olaraq,

özlüyündə qəhrəmanlıq, tarixilik, mifoloji kimi xalq qəhrəmanlıq nağıllarının transformasiyasını təmsil edirlər”²³[s.61–66]. Alimlər üslub və bədii xüsusiyyətlərin təhlili əsasında “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanını bütövlükdə Azərbaycana aid edirlər..

Orta əsr Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin inkişaf mərhələlərini elmi nöqtəyi nəzərdən aşağıda göstərilən xronologiya kimi cəmləmək olar:

Azərbaycan mədəniyyətinin “Qızıl əsri”

1. Xəlifələrin Zaqafqaziyaya cəzalandırıcı yürüşləri . XI – XII əsr Qafqaz xalqlarının mədəniyyətlərinin qarşılıqlı yaranma və qarşılıqlı əlaqələri. Gürcü xalqının dastanı “Pələng dərisi geymiş pəhlivan”, Azərbaycanın ədəbi dühaları Nizami,Xaqani, Nəsimi, Xaqani və digərlərinin yaratdıqları əsərlər.

Səlcuqların Qafqazı fəthi və Səlcuq mədəniyyətinin Qafqaz xalqlarının mədəniyyətinə təsiri.

2. XII əsr Şirvan xanlığının çiçəklənməsi. Şirvanşah məişəti və əyləncəli musiqinin bu məişətdə rolu. Azərbaycan xalqının şifahi folklorunun, dastan və eposlarının ərəb və digər xalqların dastan və folkloru ilə qarşılıqlı münasibətləri.

XII əsr Azərbaycan saray şairləri: Əbul – Uda, Xaqani, Fəlaki, Mücir – Abdin, Beylaqani və b. Onların yaradıcılığında musiqi haqqında məlumat və bunların saray musiqisində rolu.

3.Azərbaycan mədəniyyətinin qızıl əsri - XII əsr Nizami Gəncəvinin (1141- 1203) adı və onun bütövlükdə “Xəmsə” adlanan 5 poemasının işığı ilə bağlıdır. Bu əsərlərdə musiqinin cəmiyyətdəki, insanın həyat və fəaliyyətindəki və saray mühitindəki rolu, onun tipləri, xarakterik xüsusiyyətləri, formaları, musiqi alətləri və s. əksi. Nizami yaradıcılığında muğam, qədim Azərbaycan musiqi alətləri, təsnif, rəng, məişət və yürüş musiqisi. Aşiq Bərbətin yarışmaları (deyişmə).

4. Monqolların Qafqazı işğalı və bu arealda Bağdad Xəlifə hakimiyyətini qəti surətdə məhv etməsi. XIII – XVI əsrlərdə Azərbaycanda ölkənin daxili siyasi vəziyyəti ilə əlaqədar mədəniyyətinin inkişafında durğunluq. Monqolların Azərbaycan mədəniyyətinin geriləməsində təsiri və rolu. İbrahim Dərbəndi tərəfindən Azərbaycanda təşkil olunmuş yığıncaqlar.

5. Şirvanşahlar dövlətinin Şamaxıda və Bakıda qurduqları mədəniyyət mərkəzləri. XIV – XV əsrlərdə Azərbaycanda mədəniyyət. Şirvanşahlar sarayında musiqi. Azərbaycanda yadellilər tərəfindən gətirilmiş musiqi alətlərinin yayılması.(xüsusilə XIII – XV əsr işğalçıları tərəfindən).

---

²³ Фейзуллаева А.«Китаби – Деде Горгуд» как совершенный образец отражения тюркских эпических традиций.//Азербайджан в многовековых многогранных культурных взаимосвязях. Сборник докладов IV Бакинского международного симпозиума. 4 – 6 июля 1998 года, Баку, Насир,1999. с. 61 – 66.

6.Səfəvilər dövlətləri dövründə Azərbaycan xalqına İran mədəniyyətinin təsiri. İslamda şiəlik və onun dini əsərlərdə əksi.

7. Məhəmməd Fizuli və onun poetik yaradıcılığı. Fizuli yaradıcılığında musiqi və musiqi alətləri.

8. XVI – XVII əsr Azərbaycanda İran – Türk müharibələri. Bu müharibələrin feodal – xarakteri və müharibələrin xalqın musiqili – poetik yaradıcılığında əksi.

9. Azərbaycanda antifeodal üsyanlar. “Cəlali” və qəhrəmanlıq eposu olan “Koroğlu” dastanları. Azərbaycan, Orta Asiya və Avropa xalqlarının musiqi yaradıcılığında bu epos və dastanların əksi. “Koroğlu” eposunun nəşriyyatı haqqında görüntülər.

10.Azərbaycanın Rusiya ilə ticarət əlaqələri. Rus mədəniyyətinin Azərbaycana daxil olması.

...XVI – XVII əsrlərdə Azərbaycanın musiqi mədəniyyəti zənginləşərək, yeni təsniflərin, rənglərin yaradılmasına, klassik muğam sənəti, aşuqların musiqi – poetik yaradıcılıqlarının inkişaf etməsinə səbəb oldu. Azərbaycan xalq yaradıcılığının bu dövrdəki poetik nümunələrindən biri “Koroğlu” qəhrəmanlıq dastanı kimi vüsət tapdı. Qeyd edilməlidir ki, “Koroğlu” dastanı ölkə hüdudlarından kənara çıxaraq, bir çox türkdilli – türkmən, türk (Anadolu), özbək, qaraqalpaq, həmçinin gürcü, tacik və başqa da xalqlar arasında da məşhur oldu.

Polyak türkoloqu A. Xodzkonun XIX əsrin 30 – illərində Cənubi Azərbaycandan yazıya köçürdüyü və sonra Avropada nəşr etdirmək məqsədilə, fars dilini daha yaxşı bildiyindən farscaya çevirdiyi “Koroglu” dastanı ilk dəfə 1842 – ildə Londonda ingilis dilində nəşr edildi²⁴. Polyak şərqşünası topladığı materialların ingilis dilinə çevrilməsinə və nəşrinə köməklik göstərilməsi üçün İngiltərə Şərq dillərindən tərcümə komitəsinə müraciət etmiş və ona bu işdə həmin komitənin katibi Ceyms Reynold (kitabın redaktoru) başda olmaqla Henri Elison, qraf Munuster, ser Corc Tomas Stenton, Parlament üzvü ser Aleksandr Conston, ser Con Kempella, Con Qiyemar, V. Kruston və digərləri yaxından köməklik göstərmişlər. A. Xodzkonun materialları əsasında hazırlanmış kitab təkcə “Koroglu” dastanından ibarət olmayıb, əlavə olaraq bir çox Xəzərətrafi xalqların folklor örnəklərini də əhatə edir. A. Xodzkonun bu kitabı aşağıdakı hissələrdən ibarətdir:

1. *Ön söz;*
2. *“Koroglu”ya Giriş;*
3. *“Koroglu”nun macaraları və improvizasiyaları;*
4. *Həştərxan tatarlarının xalq mahnıları*
5. *Kalmıqların üç nəğməsi;*

²⁴ Chodzko A. Speciment of the popular poetry of Persia as found in the Adventures and improvisations of Koroglu, The Buntit minstrel of Northern Persia and the songs of the people inhabiting the shores of the Caspian Sea. London. 1842.

6. *Türkmən nəğmələri;*
7. *İran türklərinin(azərbaycanlıların) mahnıları;*
8. *İran mahnıları;*
9. *Gilanlıların və digərlərinin mahnıları;*
10. *Rudlar dağlılarının nəğmələri;*
11. *Talışların mahnıları;*
12. *Mazandaranlıların mahnıları;*
13. *Mətn nümunələri;*
14. *Fortepianoda ifa üçün 9 İran mahnısı (Antoni D” Kontski ilə birgə)*

Kitabdakı son mahnılar notla verilib. Bunların arasında “Koroglu”, “Azərbaycan havası” və “ Fincan” kimi Azərbaycan xalq mahnı və rəqsləri də vardır²⁵ [s. 73 -79].

Qeyd edək ki, türkoloq özü Şərqi ölkələrinə səyahət edərkən Cənubi Azərbaycanda – Xoy şəhərində Koroglu şerlərindən ibarət əlyazma əldə etmiş və kitabında həmin şerlərin müəyyən qisminin almanca nəzmlə tərcüməsini də vermişdir....

²⁵ Иса – заде А.И. Образцы Азербайджанской народной музыки в книге Ходзько об эпосе « Кероглы»//Известия АН Азерб.ССР, Литература. Язык. Искусство.№1, Б., «Элм»,1987.

XII – XVIII əsrlər Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı.

Qarşılıqlı mədəni əlaqə, iqtibas , mədəni qarşılıqlı mübadilə, assimilyasiya və digər proseslər bütün xalqlarda olduğu kimi, Azərbaycan xalqının da mədəniyyətinin inkişafında həlledici rol oynamışdır. Belə ki, təqribən iki min il bundan qabaq II Ərdəşirin dövründə Azərbaycan ərazisinin Sasanilər dövlətinin tərkibinə daxil olması o zaman bu torpaqlarda mövcud olmuş Atropaten və Albaniya əhalisinin inteqrasiyasını müəyyənləşdirdi. Mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsiri Azərbaycanın o dövrlərdə yaşamış xalqlardan iqtibas etdiyi mədəniyyətini inkişafa doğru apardı.

Ərəb – müsəlman mədəniyyəti bu prosesi bir az da gücləndirdi. Artıq bu dövrlərdə (VIII –X əsrlər) Qafqaz və ərəbdilli tayfa və qəyyumların Azərbaycan türk xalqına qovuşması haqqında danışmaq olar. XI əsrdə kökdən var olmuş türkdilli təsir yeni türkdillilərin axını ilə yerli konqlamerat xalqların türkdilliliyinə nüfuz etmə prosesini daha da gücləndirdi.

Sonrakı XII əsr, haqlı olaraq, Azərbaycan Renessansı dövrü hesab edilir. Məhz bu dövrdə Bakı, Gəncə, Marağa, Həmədan, Naxçıvan, Təbriz kimi Azərbaycan şəhərləri inkişaf etdi.

Azərbaycan Renessansı dövründə musiqi, ədəbiyyat yüksək inkişaf tapdı. Gözəl memarlıq abidələri inşa edildi. Ərdəbildəki Şeyx Səfiəddin dini

kompleksini, Təbrizdəki Göy məscid və Xan sarayı tikilisini, Bakıdakı Şirvanşahlar sarayını misal olaraq göstərmək kifayətdir.²⁶

Alimlərin ortaq rəyinə görə, Azərbaycanın orta əsrlər dövrü qarşılıqlı mədəni əlaqələrin xüsusi fəallığı ilə seçilirdi. Türk, fars, ərəb, sivilizasiyasının ümummədəni dəyərlərindən təsirlənmə yerli ənənələri zənginləşdirdi, Azərbaycan mədəniyyətinə təkrarolunmaz görkəm verdi.

İndi Azərbaycanda qədim və daha sonrakı, yəni islamaqədərki ənənənin islam mədəniyyətinə uyğunlaşması yeni tarixi şəraitdə yeni mədəni inkişaf yolu ilə gedirdi. Daha sonra isə Azərbaycanın tarixi mədəniyyətində oturaq etnosun yeni gəlmə türk etnosları ilə daha artıq əsaslı qarşılaşması nəzərə çarpır. Bütün bunlar incəsənətin iki, üçtərəfli qarşılıqlı əlaqələri, yeni əsərlərin, yeni üslubların və yeni cərəyanların təşəkkülünə təkan verirdi.

Eyni zamanda, Qafqaz, Mərkəzi Asiya, Avropa, İraq, Hindistan, Rusiya, Şərqi Ərəbistan və Bizans dövləti ilə qarşılıqlı mədəni tranzit əlaqələri vacib faktor kimi qeyd edilməlidir.

Azərbaycan siyasi xadimlərinin və diplomatlarının uğurları da ayrıca qeyd olunmağa ehtiyac duyulan sahələrdən biridir. Belə ki, XV əsrdə güneyli, quzeyli Azərbaycanla daxil olan və Ərəb körfəzindən Qara dəniz sahillərinə qədər böyük bir arealı özündə birləşdirən Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin müdrik fəaliyyəti sayəsində Azərbaycan Rusiya, İtaliya, Macarıstan, Avstriya, Polşa və digər Avropa dövlətləri ilə siyasi –iqtisadi, mədəni və diplomatik əlaqələr qurmuşdu.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, XII əsr, Azərbaycanın iqtisadi-siyasi və mənəvi, mədəni Renessansı sayılır. Şəhərlərin inkişafı, iqtisadi yüksəliş antik fəlsəfənin öyrənilməsinə, elmin, incəsənətin əsaslarını dərk etməyə marağı artırırdı. Nizami Gəncəvi, Bəhmənyar, Xaqani Şirvani, Əbül Həsən Şirvani, Səfiəddin Urməvi, Əcəmi Naxçıvani, Qətran Təbrizi, Mahmud Şəbüstəri, Nəsirəddin Tusi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzulinin və digərlərinin ölməz əsərləri, nəinki təkcə Azərbaycan ədəbiyyatına və elminə dəyərli töhvə idi, bu müəlliflər bütün Şərq ədəbiyyatı və elminin inkişafında bir növ həllədicilərin rol oynayırdılar. Nizaminin “Leyli –Məcnun” adlı iri poeması Şərqdə yüz il boyu bu mövzuda yazılan ona qədər poemaların məhək daşığı idi. Nəsirəddin Tusinin riyazi hesablamaları və astronomiya sahəsində yeni kəşfləri nəinki Şərq alimlərinin masaüstü kitablarına çevrilmişdi, onlar həm də uzun illər Avropa astronomlarının istinad etdikləri elmi mənbələr, ölməz tarixi abidələr rolunu oynayırdı. Söhbət əsasən antik, ərəb – müsəlman, fars, türk mədəniyyətinin nailiyyətlərindən yaradıcı tərzdə istifadədən gedir.

---

²⁶ Bədəlbəyli Ə. *İzahlı monoqrafik musiqi lüğəti*. Bakı, Elm, 1969

Çar Rusiyasının Zaqafqaziyada ekspansiyası, onun Azərbaycan xalqının mədəniyyətinin inkişafında rolu, Azərbaycan xalqının mədəniyyətinə İran – Türk – Rus təsirinin elementləri, Xan saraylarında (Qarabağ, Şirvan və s.) poeziya və musiqi mesenatlarının vüsəti, M. P. Vaqif və onun incəsənətə, xüsusilə, musiqiyə baxışı, aşiq yaradıcılığı (Yusif, Həsənağa, Əsəd və s.) və bu yaradıcılığın motivləri, onun forma və ifa maneraları, improvizasiyaları, aşiq yaradıcılığının XII – XVII əsr musiqi mədəniyyəti ilə əlaqəsi və eləcə də tarixi xronikalar – Əbdül Lətif, Mirzə Adıgözəlov, Zeyn – ül – Abdin – Şirvanski (“Bustan – As – Siyahi” və “Riyaz – As Siyahe”), A.Bakixanov, XVIII əsr Azərbaycan musiqi alətləri, xarici səyahətçilərin şahidliyi (Engelbert Kempfer, Verner fon Simes, Streys və s.) şahid kimi yazdıqları əsərlər son orta əsrlərin elmi mədəni əlaqələrindən xəbər verir.

XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı baş verdi. Bu hadisə bir tərəfdən min illər ərzində islamın quru, cılız, sxolastik, cəhalət dolu dini ehkamları altında boğulan Azərbaycanın Avropaya inteqrasiyasına, Avropa mədəniyyətindən əxzinə yardım edirdisə, onun mədəniyyətinə yeni nəfəs gətirirdisə, siyasi, iqtisadi, təhsil sisteminə təkan verirdisə, digər tərəfdən, Azərbaycana müsəlman ölkəsi kimi ögey, bir çox hallarda düşmən münasibət, ona müstəmləkə kimi baxmaq Azərbaycanın təcridinə gətirib çıxarırdı. Vaxtilə bütün Qafqazda geniş yayılmış və “lingua-franka” statusu qazanmış türk dilini sıxışdırıb beynəlmiləl dil səviyyəsindən endirmək planına da nail olmaq ümdə vəzifələrindən biri idi.

Azərbaycan musiqisinin inkişafında 1905 il inqilabı.

Azərbaycanda inqilabi hərəkatın xarakteristikası. Azərbaycanda inqilabi hərəkatın inkişafında İ. Stalinin və bolşevik partiyasının rolu. Fəhlə hərəkatı ilə əlaqədar inqilabi mahnı və himnlər. (“Marselyoza”, “İnternasional”, “Varşavyanka” və s.)

Azərbaycanda aşiq mahnıları, rus və Azərbaycan proletarlarının müxtəlif mahnıları, inqilabi kəndli mahnıları. Geniş əhali dairəsində inqilabi özünüdərk etmənin oyanması. Identik milli incəsənətə və musiqiyə can atılması. Opera və mahnıların inqilabçılara həsr olunmuş ilk tumurcuqları (Səttarxan, Yefremxan və s.).²⁷

Azərbaycanda operanın mənəbləri.

1. Rus çarı tərəfindən siyasi və mədəni zülmün nəticəsi kimi Azərbaycanda operanın gecikmiş görünüşü. Operanın inkişafını ləngidən dini faktorlar.

2. Azərbaycanda operanın mənəbləri:

- a) skomorox incəsənəti (maskaraxanə, meyxana, qaraçı, mütrabi və s);
- b) petruşaçıy teatr “Kilim atası”,

²⁷ Hacıbəyov Ü. Əsərləri. Bakı, Elm, 1965, s. 187

v) aşığı teatri,
q) xalq mahnıları,
d) ansambl – “xanəndə”, tar, kamança, buben və hərdən də 4-cü ifaçı – naqaraçı.

3. Azərbaycanca operanın dini mənbələri: a) dini rəqslər, b) dərviş yaradıcılığı, v) mistik səhnələr - “şəbih” səhnələri. Onların yaranma tarixi, aramla dini tematik məişət cizgilərinin baxımına daxil olma və s. “Şəbih” də musiqinin rolu. (Muğamlar. Instrumental müşayiət.) Digər cəhətlər: Qərbi Avropa, orta əsrlərin ədəbi dramları, dini dramlar olan “miracle”, “misteriya”ların paralelləri.

4. Şəhər baxımında operanın mənbələri: a) “zorxana”, “kəndirbaz” - onların tarixi, b) dram– teatrda musiqi, “canlı şəkillər”- Şuşa özfəaliyyət teatr kollektivində başda- yazıçı – maarifçi Ə. Haqverdiyev olmaqla Fizulinin “Leyli və Məcnun”u, Ə. Nəvainin “Fərhad və Şirin”i. 90 - cı illərin sonlarında bu əsərlərin səhnəyə qoyuluşu – “Bəxtsiz cavan”, “Pəri – Cadu”, “Dağıdılmış yuva” – Ə. Haqverdiyev. N. Vəzirovun “Müsibəti – Fəxrəddin” faciə - dramı. Musiqinin bu əsərlərdə rolu.

5. Azərbaycan xalqının özünüdərkini oyanmasında 1905 - ci il inqilabının ümumi təsiri. Qafqaz xalqlarının musiqi mədəniyyətinin və Rus musiqi mədəniyyətinin təsiri.

XIX əsr Azərbaycan musiqisinin inkişafında yeni dönüş.

XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ictimai – siyasi həyatında ümumi xarakteristikası.

1. Ticarət kapitalının inkişafı və onun Azərbaycan mədəniyyətinə təsiri. Azərbaycan ədəbiyyatı və poeziyasında yeni təsir. M.F.Axundov, onun həyat və yaradıcılığı. M.F.Axundovun yaradıcılığı.(Fəlsəfə, ədəbiyyat, əlifbanın yenidən qurulması) və Azərbaycan ədəbiyyat və poeziyasına Qərbi Avropa təsirinin nüfuzu (Şarl – de Monteskye, Volter, Deni Didro, Pol Anri Qolbax, Henrix Geyne). Rus şairlərinin faydalı təsiri.(A.Qriboyedov, A.Puşkin, M.Lermontov və s).

2. XIX əsr Azərbaycan xalqının musiqi həyatının yüksəlişi. XIX əsr Azərbaycan musiqiçi və şairlərinin birləşmiş əlaqələri. XIX əsr Azərbaycan musiqi və poeziyası.(Mirzə Şəfi Vazeh, Qasımbəy Zakir, Xurşudbanu Natavan, Seyid Əzim Şirvani və s.)

3. XIX əsr Azərbaycanın görkəmli musiqiçiləri, müğənni və aşığıları. (Sadıqcan, Ələskər, Abbasqulu, Dadaş, Məşədi İsi, Hacı Hüsü, Çatıoğlu, M.Behbudov, Abdul Bağı, İslam Abdullayev, Keçəçi Məmməd, Palazoğlu.) Onların yaradıcılığının xarakteristikası. Şuşa, Şamaxı, Bakı – Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin inkişafının kulminasiyası kimi. Azərbaycan tarı. Sadıqcanın tar alətinin konstruksiyasında dəyişiklik etməsi.

4. XIX əsr Azərbaycan musiqili və poetik aşiq yaradıcılığı. Aşiq mahnısı, onun mövzu və stili. Əsas mövzular.

5. Sazəndələr və zurnaçılar ansamblı. Qurban Pirimov, Saşa Oqanezaşvili, Cabbar Qaryağdı. Mahnı mətnlərinin fars dilindən Azərbaycan dilinə tərcüməsi. Xalq mahnı və təsniflərinin vüsəti.

6. Məişət əyləncəli musiqinin inkişafı. XIX əsr xalq rəqs musiqisinin xarakteristikası. Onun ritmi, xarakterik dövriyyəsi. Rəqslərin tipləri. Xoreoqrafik incəsənət növü. Onun musiqidə rolu. Toy mərasimlərində musiqi.

7. Şərq konsertləri. Musiqinin teatra aramla nüfuz etməsi. Dünyəvi musiqi. Şuşada, Göyçayda, Şamaxıda ilk nəğmə və musiqi məktəbləri. Azərbaycan musiqisinin qonşu ölkələrdə yayılması və populyarlığı. (Gürcüstan, İran, Orta Asiya və s.)

8. Musiqinin əsaslandırılmasının teoretik cəhdləri. Nəvvab Şuşinski (Mir Möhsün Nəvvab) və bu sahədə onun yaradıcılığı.

9. Muğam. Şifahi professional musiqi növü. Azərbaycan muğamı.

II HİSSƏ

MİLLİ SƏRVƏTİMİZ MUĞAM

Sevindirici haldır ki, muğam Azərbaycanda bu gün öz dərin təşəkkülünü tapmışdır. Azərbaycan musiqi mədəniyyətinə dair yuxarıda təqdim edilən xronologiyanın ardınca Azərbaycanın milli sərvəti olan muğam haqqında bir az ətraflı məlumat vermək istərdik.

Muğam sənəti Azərbaycanın professional musiqi mədəniyyətinin şifahi irsinin mühüm qismini təşkil etməklə, Azərbaycan xalqının mədəni ənənələrində və tarixində dərin köklərə malikdir. Azərbaycanda bu mədəni ənənənin köklərinin rişə atması, ölkəmizdə onun bilicilərinin sayı, eləcə də onun Azərbaycan bəstəkarlarının, rəssamlarının, heykəltəraşlarının və şairlərinin tükənməz ilham mənbəyi olan milli mədəniyyətdə mühüm rolu ilə təsdiqlənir. Bir sıra ümumi, bədii cizgiləri Azərbaycan muğamını İran dəstgahları, özbək-tacik şaşmakomları, uyğur mukamları, hind raqaları, ərəb nubaları, türk təqsimləri ilə qohumlaşdırır və bütün bunlar Şərqi musiqisinin ümumi-bədii ənənələrini təşkil edir. Bununla yanaşı, muğam sənəti azərbaycanlılar tərəfindən milli özünüdərk və azərbaycançılığın əsasını təşkil edən başlıca mədəni dəyərlərdən biri kimi qavranılır. Bu sənət Azərbaycan ərazisində yaşayan talışlar, dağlı yəhudilər, ermənilər, ləzgilər, gürcülər, avarlar kimi etnik qruplar arasında da populyardır.

Həm milli mədəniyyət üçün, həm də bütün bəşəriyyətin mədəniyyəti üçün Azərbaycan muğamının bədii dəyəri, onun yüksək mənalılığı 2003-cü ildə YUNESKO kimi nüfuzlu beynəlxalq təsisat tərəfindən etiraf olunmuşdur. YUNESKO muğamı “bəşəriyyətin şifahi və qeyri-maddi mədəni irsinin şah əsərlərindən biri” elan etmişdir.

Azərbaycan musiqisində “muğam” termini eyni zamanda lad, melodiya və janr kateqoriyalarını bildirir. XIV əsrdə yaşamış görkəmli Azərbaycan musiqi nəzəriyyəçisi, ifaçısı və bəstəkarı olan Əbdülqadir Marağayinin risaləsində lad, orta əsrlərdə Yaxın və Orta Şərqi musiqisində geniş yayılmış 12 əsas lada (Busəlik, Nəvvə, Üşşaq, Rast, İraq, İsfahan, Zirəfkənd, Bozurq, Rəhavi, Hüseyni və Hicaz) münasibətdə tətbiq edilir. Hazırda Azərbaycan musiqisində təkcə yeddi əsas lada (Rast, Şur, Segah, Çahargah, Bayatı-Şiraz, Humayun, Şüştər) deyil, həm də çoxsaylı tonal variantları (Mahur, Dügah, Bayatı-Qacar, Xaric Segah, Orta Segah, Mirzə Hüseyn Segahı, Yetim Segah və s.) da muğam adlandırılır. Muğam termini geniş mənada, eləcə də başlıca ladların şöbələrinə də aid edilməklə, onları da ümumilikdə lad kimi əks etdirir.

Azərbaycanın çağdaş musiqi məişətində, habelə sərbəst vəznli melodiyları da “muğam” adlandırılırlar. Hərçənd ənənəvi muğam repertuarı müxtəlif tipləri –

müəyyən vəznə olmayan improvizasiya xarakterli melodiyları (“bəhrsiz hava”), takt vəznə ilə melodiylar (“bəhrli hava”) və qarışıq vəznli melodiyları (“qarışıq bəhrli hava”) özündə birləşdirsə də, musiqiçidən muğam ifa etməsi xahiş olunanda istisnasız olaraq “bəhrsiz hava” nəzərdə tutulur. Geniş yayılmış fikrə görə, muğamın melodik üslubu öz kökləri ilə Quranın ənənəvi oxunuşuna gedir, lakin bəzi alimlər bunun mənşəyini Avestanın himn ənənələrində görürlər. Bu iki nöqtəyi-nəzər muğam melodik üslubunun mənşəyini müəyyən etməkdə haçalansa da, öz mənşəyinə görə sakral təzahür kimi qiymətləndirmədə üst-üstə düşür.

Muğam – Azərbaycanın ənənəvi musiqisinin ən iri janrının ümumi adıdır, muğam formalarının bütün növlərinə şamil olunur, hərçənd onlardan hər birinin öz ayrıca adı mövcuddur. Bu janrı təmsil edən başlıca musiqi formaları – dəstgah (vokal-instrumental və ya sırf instrumental növlər), muğam (vokal-instrumental, solo-instrumental və solo-vokal növləri) və zərbi-muğamdır.

Azərbaycan musiqisində mövcud olan bütün muğam formaları arasında öz miqyasına və bədii ideyasına görə ən böyüyü dəstgahdır.

Vokal-instrumental dəstgahlar (dəstgahın ən erkən növü) Azərbaycanda XIX yüzildə əsasən Şuşa, Şamaxı, Bakı, Gəncə, Lənkəran, Şəki şəhərlərində geniş yayılmışdır. Dəstgahlar özünün ilk elmi təsvirini Azərbaycan alimi Mir Möhsün Nəvvab Qarabağının “Vüzuh ül-ərçam” (1884) risaləsində tapmışdır. Buna baxmayaraq, dəstgahlar XX yüzilin 20-ci illərində sabit forma prinsiplərinə malik olmamışlar. Eyni bir dəstgah Qarabağ, Bakı və Şamaxı muğam ifaçılığında məktəbinin versiyalarında fərqli şəkillərdə ifa oluna bilərdi.

1922-ci ildə muğamın tədrisi Bakıda açılmış ilk Avropa tipli musiqi tədris müəssisəsinin dərş proqramına daxil edilmişdir. Tədris proqramının tərtibi sonda Azərbaycan dəstgahlarının strukturunda xeyli islahatlara və ənənəvi məhəlli məktəblərin nisbi unifikasiyasına gətirib çıxardı. Üzeyir Hacıbəylinin (1885-1948) göstərişinə əsasən, o vaxtın ən nüfuzlu musiqiçilər qrupu (Mirzə Fərəc Rzayev, Mirzə Mansur Mansurov, Əhməd xan Bakıxanov, Arsen Yaramışev, Seyid Şuşinski, Zülfü Adıgözəlov) dəstgahların ixtisar edilmiş tədris versiyalarını işləyib hazırladılar. 20-ci və 30-cu illərdə tədris versiyaları ilə yanaşı olaraq, böyük sənətkarların – o vaxtın ustadlarının genişləndirilmiş versiyaları da mövcudluğunu davam etdirirdi. Lakin sonralar ixtisar edilmiş versiyaların ifası konsert təcrübəsində, radio çıxışlarda, qrammofon yazılarında da mövqeyini möhkəmlətməyə başladı. XX yüzilin birinci onilliklərində Azərbaycan dəstgahlarının tərkibində ifa olunan bir çox melodiylar 60-70-ci illərdə artıq unudulmuşdu.

Dəstgah formasının muğam formasından başlıca fərqi ondadır ki, dəstgahın musiqi formasının əsasında bir neçə fərqli lad-muğamların sistemi dayanır, halbuki muğam özü onun bütün mümkün tonal çalarları ilə birlikdə bir lad-muğam

hüdüdündə musiqi kompozisiyasından ibarətdir. Müvafiq olaraq dəstgahın və muğamların miqyasları fərqlənir (Bu qaydadan yeganə istisnayı Rahab muğamı təşkil edir, o öz tarixi təkamülü prosesində dəstgahdan muğama çevrilərək dəstgahın lad və kompozisiya prinsiplərini müəyyən dərəcədə qoruyub saxlamışdır).

Kompozisiyaların vokal-instrumental növləri adətən iştirakçılar heyəti tərəfindən ifa olunur. Onların sırasına mütləq müğənni-xanəndə daxildir, o özü qaval zərb alətində ifa edir, eləcə də tar və kamança ifaçıları daxildir. Muğamların və dəstgahların ifaçılarının bu heyəti “muğam triosu” adlanmaqla, Azərbaycanda XIX yüzilin sonlarından bəri daha geniş yayılıb, hərçənd çox zaman daha geniş heyətlər də ifa edirlər. Son illər Azərbaycanda musiqi təcrübəsinə dəstgahın bir solist-xanəndə tərəfindən ifası daxil olmuşdur.²⁸

Vokal-instrumental dəstgahı sabit musiqi ölçüsü (Dəraməd, Təsniflər, Rənglər) və sərbəst vəznli improvizasiya xarakterli hissələri (Bərdaşt, Mayə və Şöbət) birləşdirir. Bəzi muğamlarda, eləcə də hər iki melodiya tipini eyni zamanda uzlaşdıran hissələr də (Zərbi-Muğam) var. Dəraməd və Bərdaşt – giriş xarakterli instrumental pyeslərdir. Üçüncü hissə, Mayə (ilkin təməl, “xəmirin mayası” kimi tərcümə olunur) – hər bir dəstgahda əsas və ən iri şöbədir. Dəraməd, Bərdaşt və Şöbət – vokal instrumental dəstgahın mütləq hissələridir, onun formasının hərəkətini və məntiqini müəyyən edir. Təsniflər (mahnı tipli vokal-instrumental melodiya) və Rənglər (əksərən rəqs xarakterli instrumental pyeslər) ona bir gözəllik gətirir. Onların seçimi ifaçının istəyindən, zövqündən və bədii mənadan asılıdır.

Muğamda şöbələrin növbələnmə qaydası melodiyanın tonikadan (mayə) tonikanın yuxarı oktavasınadək, mütləq mayəyə yekun qayıdışı ilə yüksəlişin pilləvari sırasını əmələ gətirir, bundan sonra dəstgah tamamlanmış sayılır. Muğamın dramaturgiyası insanın bir-birini əvəz edən ruhi vəziyyətinin sikli kimi canlanır, onların ardıcılığı hər bir dəstgahda emosional zirvəyə istiqamətlənmişdir. Muğam insan şəxsiyyətinin mənəvi ideyasını təcəssüm etdirir. Bu yol insan ruhunun sosial bağlardan tədricən azad olunmasından, xarici aləmdən uzaqlaşmaqdan və daxili şəxsi duyğular və yaşantılar aləminə baş vurmaqdan keçir, bəzən bunun yüksək pilləsi duyğuların özünü bürüzə verən ekstatik yaşantısı olur, bunun ardınca isə bir sərbəstlik gəlir.

Muğam sənəti klassik poeziya ilə qırılmaz tellərlə bağlıdır. Bu haqqda biz, yuxarıda məlumat vermişik. Muğamlarda bir sıra melodiya məsnəvi, saqınamə, səmai, şəhraşub, dübeyti şer formalarının adlarını daşıyır ki, bu da həmin melodik formaların eyniadlı şer formaları ilə bağlılığını, yaxud, hətta ola bilsin, onların

²⁸ *Tariyel Məmmədov. “Musiqi dünyası”. Bakı. 2011.*

mənşeyini göstərir. Vokal muğam melodiyaları əruzun (vəzn) Azərbaycan dilinin xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılmış kvantitativ ölçüsündə yazılmış şerlərlə oxunur.

Klassik poeziya janrı olan qəzəl muğamlarda ifa olunan əsas şer formasıdır. Keçmişin xanəndələri orta əsr Azərbaycan şairlərindən Nizami Gəncəvi və Xaqani Şirvani (XII), İmadəddin Nəsimi (XIV), Şah İsmayıl Xətai və Məhəmməd Füzuli (XVI), Molla Pənah Vaqif (XVIII), Xurşid Banu Natəvan, Seyid Əzim Şirvaninin (XIX) qəzəllərinə daha çox üstünlük verirdilər. İndiki dövrün xanəndələri daha çox Əliağa Vahidin (XX) – Azərbaycanın klassik şairlərindən sonuncusunun qəzəllərinə daha çox üz tuturlar.

Qəzəllərlə yanaşı, muğamlarda (əsas etibarilə zərbi-muğamlarda), eləcə də qoşma və ya bayatı poetik formalarında xalq şeirlərindən də istifadə edə bilirlər. Xanəndə özünün şer seçimində sərbəstdir, lakin bununla bərabər o, ifa etdiyi muğamın musiqi xarakterini də nəzərə almalıdır, məsələn, onun işıqlı musiqi koloritinə malik “Rast” muğamı üçün seçilən qəzəllər Ü.Hacıbəylinin verdiyi xarakteristikaya görə, “dərindən hissi” doğuran “Hümayun” muğamı, yaxud dini və matəm mərasimlərində tez-tez ifa olunan “Şüştər” muğamı üçün yararlı deyil.²⁹

XX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycan xanəndələri farsdilli şerlərlə muğam melodiyalarını ifa etmək ənənəsinə riayət edirdilər. Bu ənənəyə görkəmli Azərbaycan xanəndəsi Cabbar Qaryağdıoğlu (1861-1944) son qoydu. Onunla başlayaraq, muğamların Azərbaycan dilində ifası Azərbaycanda, eləcə də Azərbaycan muğamlarının çox geniş populyarlığa malik olduğu bütün Güney Qafqazda ənənəyə çevrildi.

Muğamın instrumental növlərinin əsasında vokal-instrumental növlərindəki formanı genişləndirmənin eyni struktur və prinsipləri dayanır, fərq yalnız bundadır ki, instrumental kompozisiyalarda bir qayda olaraq Dəraməd, Bərdaşt və Təsniflər ifa edilmir.

Muğamın instrumental növləri XX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycanda istedadlı instrumental ifaçıların meydana gəlməsi və instrumental ifaçılığın çiçəklənməsi ilə geniş yayıldı. Azərbaycanda tardə aparılmış islahat da (Mirzə Sadiq Əsəd oğlu) xeyli rol oynadı ki, bunun nəticəsində bir zaman İrandan Azərbaycana gəlmiş bu musiqi aləti İran tarı ilə müqayisədə daha güclü, konsert səsi əldə etdi. Bizim günlərdə dəstgahlar digər ənənəvi alətlərdə, məsələn, kamançada, udda, kanonda (simli), zurnada, balabanda, neydə (nəfəsli) də solo ifa edilə bilirlər. XX yüzillikdən başlayaraq bəzi Avropa musiqi alətləri (klarnet, qoboy, qarmon) ənənəvi musiqiyə daxil olmuş və muğamların onlarda ifası Azərbaycan cəmiyyəti tərəfindən autentik qəbul edilmişdir.

²⁹ Hacıbəyli Ü. *Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları*. Bakı, Yazıçı, 1985, s. 21

Vokal muğam (instrumental müşayiət olmadan) mərasim və ya matəmlərdə tətbiq edilir, qəzəl və qəsidə poetik formalarında yazılmış dini və ya matəm məzmunlu şerhlərlə ifa olunur.

Zərbi-muğamlar (onlara ritmik muğamlar da deyilir) bir ladda bir hissəli vokal-instrumental kompozisiyadan ibarətdir və müstəqil kiçik muğam formaları qrupuna aid edilir. Bu janrın XIX yüzilin musiqi təsrübəsində bəlli olan 18 nümunəsindən hazırda “Qarabağ şikəstəsi”, “Şirvan şikəstəsi”, “Kəsmə şikəstə”, “Zərbi-Simayi-Şəms”, “Zərbi-Mənsuriyyə”, “Arazbarı”, “Ovşarı”, “Maani”, “Heyratı” öz populyarlığını qoruyub saxlamışdır. Bu kompozisiyaların xarakterik xüsusiyyətləri vəzn baxımdan sərbəst vokal melodiylarının (adətən yüksək registrdə) ritmik instrumental müşayiətlə uyğunlaşdırılmasıdır. Lakin bu janrın müəyyən vəzn çərçivəsində saxlanan (“bəhrli hava”) ayrıca sırf instrumental nümunələri də mövcuddur (“Heydəri”).³⁰

Muğam ifaçılığının mədəniyyəti :

Muğam ifaçılığının yayılmasında və onun professional şəkil almasında XIX yüzilin 20-ci illərindən XX yüzilin əvvəllərinə qədər Azərbaycan şəhərlərində yaranmış ədəbi və musiqi məclisləri böyük rol oynamışlar. Onlardan ən məşhuru Şuşada “Məclisi-Fəramuşan”, “Məclisi-Üns”, Musiqiçilər Cəmiyyəti, Şamaxıda “Beytüs-səfa” və Mahmud ağanın musiqi məclisi, Bakıda “Məcmə-üş-şüəra”, Gəncədə “Divani-hikmət”, Ordubadda “Əncümən-üş-şüəra”, Lənkəranda “Fövcül-füsəha” idi. Bu məclislərdə şairlər, ədiblər, musiqiçilər, sadəcə ziyalı şəxslər, klassik poeziyanın və musiqinin sərrafları və biliciləri toplaşır, muğamları diqqətlə dinləyir, musiqinin və şerin incə ifası ətrafında müzakirələr aparırdılar. Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz məclislər XIX yüzillik – XX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycan muğam ifaçılarının professional baxımdan kamilləşməsində güclü rol oynamışdır.

Məscidlər yanında rövzəxanlar məktəbi də (ayinlərdə musiqi repertuarının ifaçıları) müəyyən təhsil səviyyəsinə malik idilər. Burada yaxşı səsi olan oğlanlara muğamları savadlı tərzdə ifa etmək və klassik şerhləri düzgün tələffüz etməyi öyrədirdilər. XX yüzilliyin 20-ci illərinə qədər bu məktəblər muğam ifaçılarının professional baxımdan kamilləşməsinə səbəb yeganə tədris ocağı idi.³¹

XX yüzilliyin 20-ci illərindən başlayaraq – Sovet dövründə Azərbaycanda musiqi təhsili, o cümlədən muğam tədrisi 3 mərhələdən ibarət sistem üzrə həyata keçirilirdi: musiqi məktəbi – musiqi Texnikumu – Konservatoriya. Beləliklə, muğam sənətinin tədrisi prosesi indi formal olaraq 14-15 il vaxt aparır. İfaçılar özləri hesab edirlər ki, professional yetkinlik musiqiçiyə 5-10 il praktik çıxışlardan

³⁰ F.Şuşinski“Azərbaycan xalq musiqiçiləri” Bakı.Yazıçı.1985.

³¹ İsmayilov M.S.Azərbaycan xalq musiqisinin janrları. Bakı.1984.

tez olmayaraq çatmaq olar. Beləliklə, muğam ifaçısının ustad, yəni öz peşəsində əsl professional olmasından ötrü 20-25 il vaxt tələb olunur. Tələbin bu səviyyəsi özlüyündə muğamı şifahi ənənəli professional sənət səviyyəsinə qaldırır.

Muğamları ifa sənəti musiqiçidən müstəsna musiqi yaddaşı və duyumu, eləcə də improvizasiya məharəti, yəni bəstəkarlıq istedadı tələb edir. Peşəkar musiqiçi bütün mövcud muğam repertuarını bilməli, məşqlərsiz camaat qarşısında çıxış etməyi bacarmaqla istənilən muğamı ifa etməlidir. Xanəndə klassik poeziyanı və əruzun vəznələrini yaxşı bilməli, 2 oktavadan az olmayan səs diapazonuna malik olmalıdır. Instrumental ifaçı (sazəndə) bir-birindən fərqlənən solo və akkompant versiyalarda muğamı ifa etməyi bacarmalıdır. Muğam ifaçısı bu tələblərə cavab verəndə ustad sayılır.

Həm keçmişdə, həm də indi muğam sənətinin tədrisi prosesi bilavasitə müəllimdən şagirdə ötürülməyin məlum formasında baş verir. Müəllim melodiyalardan parçaları ifa edir, tələbə onu tam yadında saxlayanadək təkrarlayır, bundan sonra növbə melodiyanın sonrakı fraqmentinə çatır və tələbə bütün melodiyanı bütövlükdə yadda saxlayanadək beləcə davam edir. Çox zaman tələbələr evdə onların əzbərlədikləri muğamlar yazılmış kompakt-disklərdən istifadə edir, eləcə də öyrəndikləri melodiyanı və müəllimin tövsiyələrini yazmaq üçün özləri ilə dərəcə diktofon gətirirlər.³²

Muğam ifaçılıq mədəniyyəti parlaq musiqiçilərin – bütün Qafqazda və İranda məşhur olan xanəndələrin və sazəndələrin bir çox nəsillərinin yaradıcılıq

³² Ali Aslanoglu "Mugham poetry and perception" Elm.2004

nailiyyətlərindən formalaşmışdır. Keçmişin çox böyük sayda xanəndələrindən yalnız Mirzə Səttar, Hacı Hüsü, Məşədi İsi, Əbülhəsən xan Azər İqbal, Mirzə Muxtar Məmmədzadə, Cabbar Qaryağdı oğlu, Ələsgər Abdullayev, Əbdülbaqi Zülalov, Ağasəid Ağabalaoglu, Mirtağı Mirbabayev, Məcid Behbudov, Keçəçi oğlu Məhəmməd, İslam Abdullayev, Məşədi Məmməd Fərzəliyev, Hüseynqulu Sarabski, Seyid və Xan Şuşinskilər, Bülbül, Zülfü Adıgözəlov kimi daha parlaq adları qeyd edə bilərik. Keçmişin daha parlaq sazəndələri sırasında tarzənlər Mirzə Sadıq Əsəd oğlu, Mirzə Fərəc Rzayev, Məşədi Cəmil Əmirov, Şirin Axundov, Məşədi Zeynal Haqverdiyev, Mirzə Mansur Mansurov, Qurban Pirimov, Bakıxanov qardaşları, Paşa Əliyev, Firuz Əlizadə, kamançaçılar İsmayıl Talışinski, Qılman Salahov, qarmonda ifaçı Abutalıb Yusifov, Kəmrabəyim, Əhəd Əliyev, Kərbəlayi Lətif, Teyyub Dəmirov, zurnaçı Əli Kərimov daha çox şöhrət qazanmışdılar.³³

Sovet dövründə muğam sənətini xanəndələr Əbülfət Əliyev, Qulu Əsgərov, Nəriman Əliyev, Həqiqət Rzayeva, Yavər Kələntərli, Zəhra Rəhimova, Cahan Talışinskaya, Fatma Mehrəliyeva, Rübabə Muradova, Şövkət Ələkbərova, Töhfə Əliyeva, Hacıbaba Hüseynov, Yaqub Məmmədov, tarzənlər Əhsən Dadaşov, Bəhram Mansurov, Baba Salahov, Kamil Əhmədov, Hacı Məmmədov, Həbib Bayramov, Məmmədəğa Muradov, Əmirulla Məmmədbəyli, Xosrov Məlikov, Adil Gəray, Ənvər Mansurov, kamançaçılar Qılman Salahov, Tələt Bakıxanov, Elman Bədəlov, Ədalət Vəzirov, qarmançular Lətif Əliyev, Abutalıb Yusifov, Əhəd Fərzəli oğlu, Məşədi Əli, Teyyub Dəmirov, xalq musiqi ifaçıları Nadir Axundov, Ağasəf Seyidov, Firuzə Zeynalova qoruyub saxlamış və inkişaf etdirmişlər. Xanəndələr İslam Rzayev, Arif Babayev, Əlibaba Məmmədov, Cənəli Əkbərov, Ağaxan Abdullayev, Alim Qasimov, Mənsüm İbrahimov, Səkinə İsmayılova, Qəndab Quliyeva, Mələkxanım Əyyubova, Zabit Nəbizadə, Zahid Quliyev, tarzənlər Ağasəlim Abdullayev, Vamiq Məmmədəliyev, Möhlət Müslümov, Firuz Əliyev, Sərvər İbrahimov, kamançaçılar Həbil Əliyev, Mirnazim Əsədullayev, Şəfiqə Eyvazova, Fəxrəddin Dadaşov, Ədalət Vəzirov kimi ifaçılar və pedaqoqlar da Azərbaycan muğam ifaçılığı mədəniyyətinə böyük töhfələr vermişlər.

Sevindirici haldır ki, Azərbaycanın bu qədər ustad sənətkarları vardır.

Müasir mədəniyyət xadimlərimizdən isə kamil ustad sənətkarlarımızı qeyd etmək istərdim. Azərbaycan milli musiqi alətlərinin kamil bilicisi, virtuoz ifaçısı kimi tanınan və xalq tərəfindən sevə sevə dinlənən professor, sənətşünaslıq doktoru, alim Hacı Abbasqulu Nəcəfzadə haqqında danışmaq olmaz. Hacı Abbasqulu Nəcəfzadə Azərbaycan milli musiqi alətlərinin mahir bilicisi kimi, orqanoloq kimi Azərbaycan musiqi mədəniyyətinə böyük xəzinə ərməğan etmişdir.

³³ Kərimov K. "Azərbaycan miniatürləri". Bakı. İşıq. 1980. səh -22.

Musiqi alətlərində mahir ifası onu xalqına sevdirmişdir. Bundan savayı, sadə insani keyfiyyətlərə malik olan azərbaycanlı sənətkar nəinki ifası ilə, son dərəcə təvazökarlığı, mehriban davranışı və gözəl pedaqoji fəaliyyəti ilə bütün tələbələrinin sevimlisinə çevrilmişdir. Hacı Abbasqulu Nəcəfzadənin Azərbaycan musiqi mədəniyyəti tarixində xüsusi yeri vardır. Azərbaycan musiqi tariximiz nə qədər zəngindir, sənətkar və ustadlarımız da bir o qədər mahir bilicidirlər...

Azərbaycan musiqiçiləri müsəlman Şərqində ilk dəfə olaraq Avropaya qastrollara çıxmaqla və qrammofon valları yazdırmaqla muğam üçün qeyri-ənənəvi dinləyici auditoriyasına müraciət etməyə başlamışlar. İlk dəfə 1906-cı ildə “Qrammofon” ingilis Səhmdar Cəmiyyəti məşhur xanəndə Cabbar Qaryağdıoğlu və digər Azərbaycan musiqiçilərinin ifasında Azərbaycan musiqisini qrammofon vallarına yazmışdır. 1906-cı ildən 1914-cü ilə qədər olan dövrdə Avropanın bir neçə qrammofon səsyzma firması, o cümlədən Fransanın “Pate qardaşları” şirkəti, “Sport-Rekord” alman səhmdar cəmiyyəti, “Ekstrafon”, “Konsert-Rekord”, “Monarx-Rekord”, “Qrammofon-Rekord”, “Premyer-Rekord” Rusiya şirkətləri Azərbaycan muğamları, təsnifləri və rəngləri yazılmış onlarca val buraxmışlar. H.Əliyev.³⁴ “Mugham haqqında əlyazmalar toplusu”. 2005.

Azərbaycanda sovet rejimi qurulduqdan sonra, xüsusən də 30-cu illərdən başlayaraq, musiqi mədəniyyəti tamamilə dövlətin nəzarəti altına keçir. Sovet dövlətinin yürütdüyü “dəmir pərdə” siyasəti uzun müddət Azərbaycan musiqisi üçün beynəlxalq musiqi məkanına çıxışı bağlamışdı. XX yüzilin əvvəllərində, Şərq incəsənəti Qərbi auditoriyasında maraq doğurduğu vaxtlarda Azərbaycan musiqiçiləri məlum siyasi vəziyyətə görə ona sərbəst çıxışa malik olmadıqları kimi Sovet Şərqinin ənənəvi musiqiçiləri də belə bir çıxışa malik deyildilər. Müvafiq olaraq Qərbin bədii məkanında müsəlman Orta Şərqinin musiqi mədəniyyətlərindən daha çox yeri ərəb, İran və türk ənənəvi musiqisi tutmuşdur. Xarici mədəni məkanda Azərbaycan muğamının mövqeyinin itirilməsi ilə yanaşı, Azərbaycanın özünün daxilində də keçən yüzilin 20-30-cu illərin məlum şüarlarında ifadə olunmuş nihilist tendensiya (“doloy tar!”, “doloy muğam”) tədricən muğam sənətinin ictimai statusunu laxlatmışdı.

XX yüzilin 90-cı illərindən başlayaraq Azərbaycan muğam sənəti dünyanın hər yerində dinləyicilərin, mütəxəssislərin və menecerlərin diqqətini get-gedə daha geniş şəkildə özünə cəlb etməyə başlayır. Azərbaycanın ənənəvi musiqiçiləri beynəlxalq festivallarda iştirak edir, dünyanın hər yerinə qastrollara çıxır, onların diskləri Qərbin ən iri səsyzma studiyalarında buraxılır.

³⁴ “Mugham haqqında əlyazmalar toplusu”. 2005.

Muğam sənəti XX yüzil Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığına ilham verən qaynaq olmuş və olaraq qalır. 1908-ci ildən – Bakıda Azərbaycan bəstəkarı Üzeyir Hacıbəylinin Azərbaycanda professional musiqi teatrının başlanğıcı olan ilk operasının səhnəyə qoyulduğu tarixdən muğamlar Azərbaycan musiqisindən bir çox musiqi əsərlərinə və yeni janrlara həyat vermişdir. Sonuncular sırasında – muğam operası (Üzeyir və Ceyhun Hacıbəyov qardaşları və b.), simfonik və xor muğamları (Fikrət Əmirov, Niyazi, Süleyman Ələsgərov, Nazim Əliverdibəyov), sonata-muğam (Aqşin Əlizadə, Nəriman Məmmədov), caz-muğam (Vaqif Mustafazadə, Rafiq Babayev, Əzizə Mustafazadə) göstərilə bilər. Azərbaycan bəstəkarlarının ayrı-ayrı əsərlərinin bu gün də böyüməkdə olan çox uzun bir siyahısı muğam ənənələrinə əsaslanır...

Qədim muğam sənətinin qorunub saxlanması, zəngin tarixə malik ifaçılıq sənətinin gələcək nəsillərə çatdırılması hər bir incəsənət adamının mənəvi borcudur.

Azərbaycanda ilk dəfə olaraq, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyətinin 2014-cü il qərarına əsasən AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutunda Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında mühüm rol oynayan “Muğamşünaslıq” şöbəsi yarandı. Bununla Azərbaycan muğamşünaslığının elmi təməli qoyuldu. Muğamın yenidən tədqiqatına və müstəqillik dövründə fundamental-elmi araşdırılmasına böyük zəmin yarandı. Şöbəyə sənətşünaslıq doktoru, professor Sevil Fərhadova rəhbərlik edir.

Azərbaycanın elm və əməkdar incəsənət xadimi, akademik Rafael Hüseynov, Azərbaycanda muğam sənətini öyrənməyin son dərəcə vacib olduğunu, bu istiqamətdə AMEA-nın Memarlıq və İncəsənət İnstitutunda fəaliyyət göstərən “Muğamşünaslıq” şöbəsinin qarşısında ciddi vəzifələrin dayandığını bildirib. “Muğam bizim milli sərvətimizdir”, – deyən R. Hüseynov bu sənətin incəliklərinin dərinədən öyrənilməsi üçün musiqi savadının olmasının və qədim mənbələrin araşdırılmasının əhəmiyyətini qeyd etmişdir.

XX yüzilin 30-cu illərindən başlayaraq, 70-ci illərədək olan dövrdə Azərbaycan cəmiyyətində muğamata primitiv sənət kimi baxış təcridən möhkəmlənməyə başladısa da, hər halda cəmiyyətdə, onun müəyyən bir hissəsində muğamatın populyarlığını azaltmadı. Muğam sənətinə münasibət yalnız XX yüzilin 70-ci illərində, YUNESKO-nun himayəsi altında ənənəvi musiqinin ilk

beynəlxalq simpoziumları və festivallarının (Moskva 1971, Alma-Ata 1973, Səmərqənd 1978, 1983) keçirilməsindən və bu hadisələrin sovet cəmiyyətində geniş əks-səda doğurmasından sonra dəyişməyə başladı. Bu tədbirlər ənənəvi musiqi sənətinə marağın oyanmasına və ona yüksək dərəcəli professional sənət olaraq baxışların formalaşmasına rəvac verdi.

Mədəniyyətimizin və təhsilimizin inkişafı, mənəvi sərvətlərimizin qorunması, ölkəmizin beynəlxalq aləmdə daha yaxından tanınması kimi şərəfli və məsuliyyətli bir missiyanı öz üzərinə götürən Azərbaycanın vitse prezidenti, birinci xanımı Mehriban Əliyeva hər bir azərbaycanlının dərin etimadını qazanmışdır. Mehriban xanımın xalq musiqisinin, bənzərsiz muğamlarımızın, poeziyamızın inkişafındakı xidmətləri böyükdür. Təsadüfi deyil ki, o, ilk Azərbaycan qadını olaraq YUNESKO kimi mötəbər beynəlxalq təşkilatın şifahi ənənələr və musiqi ənənələri sahəsində xoşməramlı səfir adına layiq görülüb. YUNESKO-nun Azərbaycan mədəniyyətinə böyük əhəmiyyət verməsi, muğamlarımızın qiymətli irs kimi qorunub saxlanılması və yayılması istiqamətində təşəbbüsləri, Muğam Mərkəzinin yaradılması kimi tədbirləri bəyənməsi bilavasitə Mehriban xanımın adı ilə bağlıdır. “Qafqaz Xalq Ənənələri Evi”nin məhz Bakıda yaradılması ideyası da Mehriban xanım Əliyevaya məxsusdur. Mehriban xanım Əliyevanın ictimai fəaliyyəti çox genişdir, Azərbaycan diyarının hər yerini əhatə edir. Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, millət vəkili, YUNESKO-nun xoşməramlı səfiri, Azərbaycan Mədəniyyətinin Dostları Fondunun sədri, Azərbaycan Gimnastika Federasiyasının prezidenti, “Azərbaycan-İrs” jurnalının

Baş redaktoru kimi çoxşaxəli fəaliyyət dairəsi olan Mehriban xanım Əliyeva, təsadüfi deyil ki, İslam Ölkələri Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatının (İSESKO) xoşməramlı səfiri adına da layiq görülmüşdür. Etiraf etməliyik ki, bir müddət əvvəl, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, YUNESKO və İSESKO-nun xoşməramlı səfiri, millət vəkili Mehriban xanım Əliyevanın təşəbbüsü və bilavasitə dəstəyi ilə Beynəlxalq Muğam Mərkəzində “Muğam aləmi” Beynəlxalq Festivalının keçirilməsi bütün dünyada böyük maraqla qarşılanmışdır. Azərbaycan xalqının zəngin musiqisi qədim tarixə malikdir. İnsanların qəlbindən büllur dağ çeşməsi kimi süzülən xalq musiqisi əsrlər boyu yaşamış, tərəqqi etmiş, nəsildən-nəslə keçərək, bugünümüzə gəlib çatmışdır. Milli musiqimizin bir qolu olan muğam ona görə bu qədər ürəyəyatımlı, qəlboxşayandır ki, xalqımız qədim zamanlarda öz dərdlərini muğamın dili ilə deyib.

Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, YUNESKO-nun xoşməramlı səfiri, Milli Məclisin deputatı Mehriban xanım Əliyeva ulu öndərin gözəl ənənəsini bu gün ləyaqətlə davam etdirir, son illər az qala unudulmaqda olan muğamımıza yeni nəfəs gətirmişdir. Radio və televiziya kanallarına yol tapmış yabançı mahnılar, populist, ucuz şöhrət axtaran istedadsız müğənnilərin bayağı musiqiyə aludə olmaları, xalq musiqisindən uzaqlaşma və ona xor baxma meylləri nəticəsində muğam sənəti xeyli sıxışdırılmışdı.

Bu zərərli meylin genişləndiyini görən muğam ustaları, muğamsevərlər və xalqın böyük bir hissəsi təəssüflənir və narazılıq edirdilər. Muğam sənətinin sıxışdırıldığı belə bir zamanda Mehriban xanım ona böyük himayə göstərdi.

Artıq xeyli müddətdir ki, bütün Azərbaycan xalqı, dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan həmvətənlərimiz və muğam həvəskarları rahat nəfəs alırlar, çünki hamı muğama qayğı göstərilməsindən məmnun qalır, muğamatımızın əbədi yaşayacağına möhkəm inanır. Bu inamı onlara Mehriban xanım Əliyeva bəxş etmişdir.

İlk vaxtlar Prezident İlham Əliyev və Mehriban xanım Əliyevanın muğam konsertlərində saatlarla əyləşərək xanəndələri maraqla dinləmələri ondan xəbər verirdi ki, muğamatımız tezliklə dirçəldiləcəkdir. Çox keçmədi ki, bu sahədə bir canlanma yarandı, qısa müddətdə tanınmış muğam ustalarının böyük konsertləri təşkil edildi. Televiziyada muğam müsabiqələrinin keçirilməsi, yaşlı və gənc nəsildən olan istedadlı müğənnilərə fəxri adların verilməsi, pensiya yaşına çatmış sənətkarlara Prezident təqaüdünün təyin edilməsi, eyni zamanda, istedadlı uşaqlara bu təqaüdün şamil edilməsi görülən tədbirlər silsiləsinə aiddir.

Heydər Əliyev Fondu muğam sənətinin qorunub saxlanılması, zəngin tarixə malik ifaçılıq sənətinin gələcək nəsillərə çatdırılması, yeni ifaçılar nəslinin yetişdirilməsi məqsədi ilə 2005-ci ildən “Muğam televiziya müsabiqəsi” keçirməyə başladı.

Birinci muğam müsabiqəsi 2005-ci ildə görkəmli Azərbaycan bəstəkarı Üzeyir Hacıbəylinin anadan olmasının 120 illik yubileyi münasibətilə keçirilib. Muğam sənətinin ən mahir bilicilərindən ibarət münisflər heyəti Azərbaycanın bütün bölgələrindən 500-ə yaxın gənc ifaçını dinləmiş və onların içərisindən 20 iştirakçı seçmişlər.

2007, 2009, 2011, 2013 və 2015-ci illərdə də muğam müsabiqələri keçirilib və müsabiqə qalibləri Heydər Əliyev Fondu tərəfindən mükafatlandırılıb.

Xüsusilə vurğulamaq istərdim ki, “Muğam müsabiqəsi–2011”-in final gecəsində münisflər heyətinin yekun qərarı ilə Mirələm Mirələmov və Səbinə Ərəbli birinci yerə layiq görüldülər.

2019-cu il martın 19-da Beynəlxalq Muğam Mərkəzində Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi ilə, Azərbaycan Mədəniyyəti Fondunun layihəsi əsasında, Azərbaycan Televiziyasının təşkilatçılığı və Mədəniyyət Nazirliyinin iştirakı ilə keçirilən "Muğam-2019" televiziya muğam müsabiqəsinin növbəti tədbiri keçirilib. Bütün zamanlarda tərəvətini qoruyub saxlayan və dünya miqyasında şöhrət tapan Azərbaycan muğamı yeni inkişaf dövrünü yaşayır. Ustad sənətkarlarla yanaşı, yeni ifaçılar nəsli də öz sözünü deyir. İndi onların da sədasi böyük səhnələrdən gəlir və gənclərimiz Azərbaycanın musiqi mədəniyyətini həm yurdumuzda, həm də xarici ölkələrdə layiqincə təmsil edirlər. İlk dəfə 2005-ci ildə keçirilmiş həm ölkəmizdə, həm də onun hüdudlarından kənardə rəğbətlə qarşılanan muğam televiziya müsabiqələrinin laureatları arasında elə xanəndələr var ki, indi onlar özləri muğam sənətini tədris edir, biliklərini və sənət vərdişlərini yeni nəsle ötürürlər. Müsabiqənin münisfləri xalq artistləri Əlibaba Məmmədov, Arif Babayev, Səkinə İsmayılova, Mənsüm İbrahimov, Mələkxanım Əyyubova, Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqının katibi, əməkdar incəsənət xadimi Sərdar Fərəcovdur.

Hal – hazırda “Qeyri – maddi mädəni irs” siyahısında Azərbaycana aid qeyri – maddi mädəniyyət nümunələri vardır. Bunlardan;

- Azərbaycan muğamı (2008)
- Novruz bayramı (2009)
- Azərbaycan aşığı sənəti (2009)
- Azərbaycan Respublikasında ənənəvi Azərbaycan xalçaçılıq sənəti (2010)
- Tar musiqi alətinin hazırlanması və onda ifa edilməsi (2012)
- Çövkən, Azərbaycan Respublikasında Qarabağ atı ilə oynanılan ənənəvi oyun (2013)
- Azərbaycan kələğayısı (2014) və s. adlarını çəkə bilərik.

Ölkəmiz 22 ildir ki, UNESCO-nun üzvüdür. 1996-cı ildə isə UNESCO ilə Azərbaycan arasında əməkdaşlıq sahəsində memorandum imzalanmışdır. Həmin vaxtdan etibarən BMT-nin elm, təhsil və mədəniyyət üzrə bu nüfuzlu təşkilatı ilə əlaqələrimiz genişlənməkdədir. Bu əlaqələrin nəticəsidir ki, hazırda Azərbaycanın bir sıra maddi və mənəvi mədəniyyət abidələri UNESCO tərəfindən bəşəriyyətin yüksək dəyərləri kimi qorunur.

III HİSSƏ

AZƏRBAYCANIN MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİ

Bildiyimiz kimi, təkcə Azərbaycanın, Qafqazın deyil, ümumiyyətlə, dünya mədəniyyətinin öyrənilməsi, tədqiq və təbliğində alimlərimiz, elm və ictimai xadimlərimiz, incəsənət xadimlərimiz az işlər görməyib. Lakin, mədəni əlaqələri təkcə əks etdirmək deyil, həm də onu analiz etmək lazımdır. Etnik xalqların mədəniyyətlərini qoruyub saxlamaq müasir qloballaşma dövründə, adət-ənənələrin az qala unudulduğu bir zamanda çox vacibdir. Bu regionun xalqlarının tarixi, məşğuliyyəti, mədəniyyəti, adət-ənənələri, mövcud durumları haqqında ətraflı məlumatlar əldə edərək müxtəlif informasiya vasitələrində işıqlandırmaq bu günün prioritet məsələsidir. Bəllidir ki, hər bir xalqın mədəniyyəti, dili, adət və ənənələri onun mühüm özünü təşkil edən elementidir. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar, Qafqazın azsaylı xalqlarının mədəniyyət sahəsindəki araşdırmalar onu göstərir ki, sadəcə insanların öz milli adət-ənənələrini, dillərini qorumağa münasibətləri, maraqları multikultural dəyərlərə söykənmişdir. Bildiyimiz kimi, Qafqazda vəziyyət həm siyasi, həm iqtisadi baxımdan mürəkkəbdir. Bu isə, əlbəttə ki, mədəni vəziyyətə də təsirsiz ötmür. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, məhz mədəni tematika müasir ünsiyyət vasitəsidir. Çünki, bütün bunlar əlaqəlidir. Azərbaycanda isə inkişaf durmadan irəliləyir. Yuxarıda verilən mənbələri nəzərdən keçirdikcə, Azərbaycan mədəniyyətinin nə qədər vüsət tapdığını vurğulamamaq mümkünsüzdür.

Birmənalı şəkildə qeyd etməliyik ki, Azərbaycan mədəniyyəti yaxın qonşu ölkələrin mədəniyyətinə güclü təsir etmişdir. Azərbaycan əsrlər boyu öz musiqisini, öz adət ənənəsini, öz mərasim musiqisini, folklorunu, şifahi – xalq yaradıcılığını, professional musiqisini, və s. qoruyub saxlamış, onu inkişaf etdirmişdir. Azərbaycan xalqı heç bir zaman başqa xalqların mədəniyyətinə, incəsənətinə göz tikməmiş, onu mənimsəməmişdir. Əksinə, bəzi qonşu Qafqaz xalqları Azərbaycan musiqisini, incəsənətini, mədəniyyətini, hətta adət - ənənələrini özünü küləşdirərək, dünya arenasına çıxarmışdır. Buna misal olaraq, bəzi bildiyimiz və gördüyümüz faktları bölüşmək istərdik...

...1980 – 1990 –cı illər ərəfəsində erməni rəqs ansamblı ABŞ –ya qastrol səfərində olduğu müddətlərdə bütün səfər boyu ancaq Azərbaycan musiqilərini ifa edib, erməni rəqsi kimi elan edirdilər. ³⁵ Məsələn, “Qoçəli” rəqsi Azərbaycanın xalq rəqsidir və bu rəqsin bir açıqlaması vardır. Belə ki, Bakıda Qoç Əli adında məşhur bir qoçu varmış və rəvayətə görə, bu qoçu ermənilərə məhz növbəti (mart qırğınlarına) haqsızlığa görə divan tutubmuş. Rəqsin adından göründüyü kimi

³⁵ *Az. TV «Приглашение на танец» 1989 il.(veriliş)*

Qoç və Əli ermənilərdə ola bilməz. Yəni, Əli adı ermənilərə yaddır. Çünki, müsəlman adıdır. Adını belə dəyişmədən, “Qoçəli” rəqsini erməni rəqs kimi elan edirlər. “Приглашение на танец»(“Rəqsə dəvət”) adlı sənədli film Az.TV kanalında yayımlandı və bir daha efirlərə çıxmadı.

Məhz bu sənədli filmdə ermənilər ABŞ da qastrol səfərində Azərbaycan xalq rəqsləri olan “Köçəri”, “Tərəkəmə”, “Uzundərə”, və s. kimi rəqsləri öz xalq rəqsləri adı altında nümayiş etdirdilər. Film 1989 -ilin istehsalıdır. ...Başqa bir mənbədə sözləri Fikrət Qocaya aid olan Azərbaycan bəstəkarı Ramiz Mirişlinin “Ay qəlbi kövrək” mahnısı erməni müğənnisi tərəfindən ifa edilib, tam erməni mahnısı adı ilə populyar olmuşdur. Azərbaycan klassik musiqisinin banisi Ü.Hacıbəylinin “Sənsiz” romansını isə erməni xalq artisti Ruben Matevosyan ifa etmişdir. Görkəmli sənətkarımız Rəşid Behbudovun ifasında təkrar olunmaz “ Ləbu – ləb” Azərbaycan xalq mahnısı erməni dilində “Çem u çem” adı ilə hələ də oxunur. Müxtəlif yollarla Azərbaycan muğamı, Azərbaycan xalq musiqisi, professional Azərbaycan bəstəkarlarının mahnıları Ermənistanı daşınmış və Azərbaycanın bu mükəmməl sərvətləri erməni musiqisi adı altında dünyaya yayılmaqda davam edir. Əgər bu siyahıya Bakı Filarmoniyasının solistləri; xalq artisti, kamançaçı Nefton Qriqoryan, əməkdar artist, kamançaçı Boris Keropyanı da daxil etsək, bu iki instrumentalist ifaçı Azərbaycan Muğam dəstgahlarının ifasına mükəmməl nail olmuş və yetişdirdikləri erməni tələbələrinin bu ənənəni davam etdirməyi tövsiyə etmişlər. 1972 – ci ildə Bakı tarzəni Stanislav Xaçanyan, 1988 – ci ildə Boka, Jora Kirovabadski kimi Bakıda yaşamış, lakin erməni əsilli

müğənnilər özləri ilə xalq mahnılarımızdan və bəstəkar mahnılarından, mütəlif Azərbaycan musiqisinin əsərlərindən ibarət böyük bir baqaj apardılar. Bu gün onların özləri ilə apardığı musiqi mirasını erməni dilində geninə - boluna erməni musiqisi kimi öz adlarından təqdim edirlər. Bu siyahını uzatmaq olar.

Təsadüfi deyildir ki, rus musiqişünası V.S.Vinoqradov özünün «Традиционная Иранская национальная музыка» adlı kitabında Azərbaycanda mövcud olan üç əsas muğam məktəbinin; Bakı, Şirvan, Qarabağ məktəblərinin ifa üslublarını və onlara məxsus üsulları şərh edir, dəstgahların tərkibini təqdim edir və İran dəstgahları ilə olan müştərəkliyi, eyniliyi nəzərə çatdırır. Rus musiqişünası öz yazısında deyir: «У армян мугамы никогда не существовали. Два мугама – «Шур» и «Раст» - они в средние века взаимодействовали у Северных Азербайджанцев»....³⁶

Tarix boyu bir ənənə olaraq, Azərbaycanda poeziya – musiqi, musiqi – poeziya bir – birilə vəhdət şəklində paralel olaraq inkişaf etmiş və bu gün də bu ənənə davam etməkdədir. Orta əsr Şərqi alimləri şeir və onların vəzn qaydalarına böyük əhəmiyyət verərək, müxtəlif şeir vəznləri icad etmiş və onları müəyyən dairə formasında olan cədvəllərdə göstərmişlər. Azərbaycanın alim və musiqişünası elə qədim zamanlarda bu üsul və nəzəriyyəni daha da genişləndirərək şeir formalarına aid tərtib etdikləri cədvəl dairələrindən ibarət müxtəlif musiqi bəstələmək yolunu göstərmişdilər. Lakin qeyd etmək lazımdır

³⁶ V.S.Vinoqradov «Традиционная Иранская национальная музыка»

ki, bu üsul bəstələnmiş mahnıların ritmini və vəznini göstərə bilməmişdir, mahnının ardıcıl olaraq səsdüzümünü və müxtəlif ucalıqlarını, bir sözlə melodiya durumunu göstərə bilməmişdi. Bunlar artıq bəstəkarın özündən asılı olaraq, şifahi yolla yaddaşlara yazılırdı. Bu üsul, musiqi yazısının şübhəsiz ki, ibtidai bir mərhələsi olmuş, sonralar inkişaf etdirilmiş, bəstəkar və usiqişünaslar tərəfindən təkmilləşdirilmiş və müəyyən “not” sistemi şəklini almışdır.

Beləliklə, orta əsrlərdə Azərbaycanda musiqi yazısının olması nəinki şübhəli bir məsələ olduğu, hətta müəyyən bir dövrdə mükəmməl not sistemi olduğu tarixi sənədlərdən sübuta yetirilmişdir. Belə ki, Səfiəddin Urməvi, Əbdülqadir Marağayi və s. öz əsərlərini bu not sistemi vasitəsilə yazdığını sübut edən tarixi nüsxələrə rast gəlirik.

Tarixi sənədlərdə göstərildiyinə görə, məşhur filosof Əl – Fərabinin 941 ci öildə tərtib etdiyi “Əl -məqalət” (Məqalələr məcmuəsi) adlı diqqəti cəlb edən əsəri, yuxarıda söylədiyimiz ibtidai “not” musiqi yazısı sistemindən ibarətdir. XIII əsrdə yaşayıb yaratmış məşhur ustad usiqişünası Xacə Səfiəddin Əbdül Mömün İbn – Yusif -əl Urməvinin tərtib etdiyi musiqi yazısı sistemi məşhur filosof Əl – Fərabinin tərtib etdiyi musiqi yazısı sisteminə nisbətən daha mükəmməl olmuşdur. XIV əsr Azərbaycan usiqişünası Hacı Əbdül Qadir Marağayinin musiqi qaydalarından bəhs edən “Came – ül – Əlhan” və “Məqasil –Əlhan” adlı əsərlində öz bəstələrindən bir neçəsini bu “not” sistemi ilə yazdığını göstərir. Bütün bu nümunələrə Azərbaycanın tanınmış əməkdar elm və əməkdar incəsənət xadimi, akademik Zemfira Səfərovanın müxtəlif illərdə yazdığı – 1989- ildə “M.M.Nəvvabın “Vüzuhul- ərqam” risaləsi”, 1995 – ildə “Səfiəddin Urməvi”, 1997 – ildə “Əbdül Qadir Marağayi” risalələrində rast gələ bilirik.

Müasir not sistemi ilə yazılı musiqi demək olar ki, Azərbaycanda təxminən XIX əsrin axırları XX əsrin əvvəllərindən başlamış və onun əsil inkişafı Azərbaycanda Sovet İttifaqı qurulduqdan sonra olmuşdur.

Dahi Ü. Hacıbəyli yazırdı: “Azərbaycanın xalq mahnıları, təsnif və diringələri, rəqs havaları və s. musiqi formalarının elmi tədqiq və təhlili göstərir ki, Azərbaycan xalqının musiqi incəsənəti ən mütənasib və ciddi bir sistemə əsaslanır. Azərbaycan xalq musiqisinin bütün elmi – nəzəri məsələləri də öz əsasını bu sistemdən alır.”³⁷

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ictimai – iqtisadi vəziyyət qeyri –sabit idi. Belə ki, Azərbaycan ikiyə bölünməklə yanaşı, o taylı , bu taylı Azərbaycan hər tərəfli çətinliklər içərisində yaşayırdı. Həm siyasi vəziyyətin ağır olması, həm məişət problemləri, həm eyni bir xalqı, milləti ayrı salaraq təhqir etmək adi

³⁷ Hacıbəyli Ü. *Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları*. Bakı, Yazıçı, 1985, s. 21

görünsə də, burada ən çox əziyyət çəkən və izzatlıqlar təbii ki, Azərbaycan xalqının üzərinə düşürdü. Azərbaycanın zaman – zaman bölünməsi, xanlıqların ləğv edilməsi, rus siyasətinin başçılığı altında erməni qəsbkarlarının Azərbaycan millətinin başına gətirdiyi yüzlərlə, minlərlə əzab - əziyyəti, vəhşilikləri tarix dönə - dönə təkrarlayır. Erməni və rus siyasətçiləri tarixi silmək istəsələr də, nəyin bahasına olursa olsun özlərinin xeyrinə ləğv etmək istəsələr də, bu yalan uzun müddət qalmayaraq, gec – tez bir müddət sonra üzə çıxaraq öz həllini tapmışdır. Tarixdən məlumdur ki, Azərbaycan ərazisi çox geniş sahəyə mənsub olmuşdur. Lakin, zaman – zaman ərazilər ya güc yolu ilə, ya müxtəlif müqavilələrlə yadellilərə verilmişdi. Azərbaycan tarixinin qədim keçmişi olduğu kimi, mədəniyyəti də çox qədimdir. Azərbaycanın saysız – hesabsız mütəfəkkirləri, musiqişünasları, bəstəkar və elm xadimləri, bir sözlə mədəniyyətimizi təmsil edən azərbaycanlı sənət adamları həm Şimali , həm də Cənubi Azərbaycanda geniş fəaliyyət göstərmişlər. Xüsusilə, Azərbaycanın qədim şəhəri olan Təbriz Azərbaycan mədəniyyətinin formalaşması üçün əlverişli bir şəhər idi. Belə ki, burada ilk İncəsənət məktəbi, ilk Dövlət Filarmoniya və ilk Teatr Dram dərnəyi, daha neçə - neçə mədəniyyət ocaqları, xalq çalğı alətləri orkestri yaranmışdı. Bəlkə də, Azərbaycan xalqının bir çox nümayəndəsi Təbriz şəhərində fəaliyyət göstərən sənət adamlarının, mədəniyyət işçilərinin nəinki özlərini tanımır, heç adlarını belə bilmirlər. Bizim isə borcumuz xalqımızı bu mövzularla məlumatlandırmaqdır. Azərbaycan mədəniyyətimizi inkişaf etdirən azərbaycanlıların ən azı tanınması üçün bu kitabın oxunmasını və yayımlanmasını çox istərdik. Biz, Azərbaycanın qədim şəhəri olan Təbrizdə fəaliyyət göstərən azərbaycanlı mədəniyyət işçiləri haqqında məlumat vermək istərdik....

....Təbrizdə musiqiçiləri bir yerə yığmaq və təşkil etmək işində ilk addımı Sovet İttifaqı ilə mədəni əlaqə saxlayan İran cəmiyyəti və Təbriz şöbəsi və Təbrizdəki Sovet mədəniyyəti evi yaratdı... Təbrizin mədəni həyatında çox böyük rol oynayan bu mədəniyyət evində ilk dəfə 1945- ci ildə xalq çalğı alətləri orkestri yaranır. Tamaşaçılar ilk dəfə Dəşti, Bayatı – İsfahan, Humayun və s. muğamları və bir çox dəramədləri müxtəlif ifalarda burada sevə - seve dinləyirdilər. Azərbaycan bəstəkarı C. Cahangirov müxtəlif muğam və təsnifləri işləyərək, onları səslərə bölmüş, o “havalarda” olan yeknəsaqlığı aradan qaldıraraq, bir sözlə orkestrdə yeni bir abu – hava yaratmış və dinləyicilərə yeni tərəvətdə musiqi nömrələri bəxş etmişdi. Burada “havalarda”dakı ifalar Cənubi Azərbaycana məxsus olan xüsusiyyətlər, şivələr ləğv edilmədən, əksinə, bu xüsusiyyətlərin saxlanılması şərti ilə həyata keçirilirdi.

Təbriz xalq çalğı alətləri az bir zaman ərzində böyük müvəffəqiyyət qazanıb, mürəkkəb əsərlərin ifasına keçdi. Artıq fəaliyyətinin üç ayında o,

Ü.Hacıbəylinin “Koroğlu”, M. Maqomayevin “Şah İsmayıl” operalarını, Əfrasiyab Bədəlbəylinin “Qız qalası” baletindən parçaları, Səid Rüstəmovun “Qızıl əsgər” marşını və başqa mahnıları çox məharətlə ifa edirdi. Orkestrin müvəffəqiyyəti artıq Təbrizdə vüsət almışdı və eyni zamanda, bəstəkar xor dəstəsinin yaradılması fikrini irəli sürmüşdü. Dövlət teatrının artistlərindən ibarət xor dəstəsi orkestrin müşaiyəti ilə bir çox marşlar və müxtəlif mahnılar ifa etməyə başladı. İlk dəfə mədəniyyət evinin səhnəsində oxunan “Fədailər marşı” artıq İran Azərbaycanının hər tərəfində fədai dəstələri, xalq qoşunu hissələri və məktəblilər tərəfindən oxunmaqda idi. Bu, orkestrin xalq üçün böyük xidməti və təbliğatı idi.

Təbrizdə olan ən yaxşı xanəndə və artist heyəti orkestrin ətrafına yığılmışdı. Artistlərdən Əli Əsgər Rizvan, Leyla xanım Möhsünpür, Fatma Zərgəri, Sara Heydərzadə, Pərviz Pərvizi, Hidayət Məmmədzadə və başqalarının orkestrlə birlikdə ifa etdikləri müxtəlif növlü musiqi əsərləri, mahnı və təsnifləri, operalardan parçalar, ariyalar və s. tamaşaçıların məhəbbətini qazanmışdı. Gözəl səsə və rəvan təbə malik olan Aşıq Hüseyn Cavan öz çıxışları ilə xalqda aşıq yaradıcılığına böyük maraq və məhəbbət doğurmuşdur. Hökumət ona xalq artisti adını vermiş və onu yeni açılan Dövlət Filarmoniyasının müdiri təyin etmişdi. XX əsrin II yarısında Təbriz şəhərində hələ simfonik orkestr yaranmamışdı, lakin Azərbaycanın böyük bəstəkarı C.Cahangirov belə bir orkestr yaratmaq üçün hədsiz təşəbbüs göstərirdi.

Bidiyimiz kimi, Azərbaycanın tanınmış bəstəkarlarından biri olan C.Cahangirov Bakı şəhərinin Balaxanı kəndində doğulub boya – başa çatmışdı. Lakin onu Cənubi Azərbaycanla bağlayan bir həvəs var idi. Belə ki, C.Cahangirov Təbriz şəhərində bir müddət yaşayıb yaratmışdır. Böyük bəstəkar C. Cahangirovun burada fəaliyyət göstərməsi təbiidir ki, bu şəhərdə yaşayan Azərbaycan mədəniyyət işçiləri üçün bir töhvə, bir sevinc idi. Şimali Azərbaycanda yaranan bütün musiqi əsərlərini C. Cahangirov səhnələşdirirdi. Təbrizdə Ü. Hacıbəyovun anadan olmasının 60, musiqi fəaliyyətinin 40 illik yubileyinə həsr olunmuş, bəstəkarın əsərlərindən ibarət bir repertuarla xalq çalğı alətləri orkestri konsert verdi. Sonradan Sovet mədəniyyət evində və yeni açılmış İncəsənət məktəbində şagirdlərə not əsasında musiqi təlimi verilməsi təşəbbüsünü də bəstəkar irəli sürmüşdü. Heç şübhəsiz ki, burada oxuyan və təhsil alan uşaqların gələcəkdə professional musiqiçi kimi yetişəcəkləri və təbiidir ki, simfonik orkestr yaradacaqları labüd idi.

O zamanlarda İran Azərbaycanında milli hökumət yarandıqdan sonra mədəniyyətin bütün sahələri kimi musiqi də hökumətin himayəsinə alındı. Təbrizdə dövlət teatri yarandığı kimi, musiqi kadrları yetişdirmək üçün musiqi şöbəsi olan İncəsənət məktəbi açıldı, Dövlət Filarmoniyası yarandı. Həmin

illərdə Təbriz şəhərində Dövlət Filarmoniyasının rəsmən açılışı, yuxarıda adlarını çəkdiyimiz Xalq çalğı alətləri orkestri və Rəqs ansamblı, Aşıqlar ansamblı, Sazşı qızlar dəstəsi və bir çox yeni solo çıxışlar bu sahədə böyük müvəffəqiyyətlər əldə edildiyini göstərirdi.

Cənubi Azərbaycanda fəaliyyət göstərən Azərbaycan sənət adamlarının mədəniyyətimizə verdiyi töhvələr danılmazdır. Teatr mədəniyyətinin inkişafında Abbasəli Əsədi (1888), Səməd Səbahi (1925-ci ildə Bakı Teatr texniku munda rejissorluq fakültəsində oxumuşdur, 1926-cı ildə Kirovabad (indiki Gəncə) dram teatrında professional artist kimi fəaliyyət göstərmişdir, sonradan bir neçə sənət dostları ilə Təbrizə çalışmağa getmişdir), Məmməd Əli Rüşudi(1906), Cavad Şəfizadə (1903), Leyla xanım Möhsünpür, İrəc Əhmədzadə, Ə.Ə.Rizvan, Məmmədəli Vəlizadə, Böyük Məhəmmədi (1918), İsmayıl Muzduri (1914), Sara Çidan (Heydərzadə) və daha neçə - neçə Azərbaycan mədəniyyətinə xidmət edən sənət adamları tarixin səhifəsinə qızıl hərflərlə yazılmışdır. Bunlar azərbaycanlı olmuş, və Azərbaycan mədəniyyətinə layiqincə xidmət etmişlər.

Təbriz teatrının banisi Mehdi xan Şəfizadənin rejissorluq etdiyi "Azərbaycan artistlər dəstəsi"nə daxil olan Abbasəli Əsədi, sonralar Xan Naxçıvanın rejissorluq etdiyi "Aran" dəstəsində fəaliyyət göstərirdi. Səməd Səbahi isə "1905-ci ildə", "Sevil", "Od gəlini", "Namus", "Dəmirçi Gava", "Ərus Muğan", "Xəbə xəyal", "Arşın mal alan", "Məşədi İbad" ("O olmasın, bu olsun") və s. əsərlərin müxtəlif qəhrəmanlarını ifa edirdi. Məmməd Əli Rüşudi Rzaquluzadə Şərqlinin "Xəyanət və Vəfa" dramında Cəmşid, C.Cabbarlının "Od gəlini" dramında Qorxmaz, "1905-ci ildə" dramında İmamverdi, "Sevil"də Babakişi, Molyerin "Damadı fararı" komediyasında d –r Əflatun, "Məşədi İbad" da Rüstəm bəy, "Arşın mal alan" da Suleyman rollarını çox məharətlə oynamışdır. Sonralar rejissor işləmişdi. Rüşudi Azərbaycan dövlət teatrının yaranmasında böyük fəaliyyət göstərənlərdən biri olmuşdur.

Bu sənət adamlarının içərisində xüsusi yer tutan Leyla xanım Möhsünpür olmuşdur. Onun bir opera aktrisası kimi fəaliyyəti danılmazdır. Təbrizdə sovet bəstəkarı C.Cahangirov rəhbərliyi altında təşkil edilən xalq çalğı alətləri orkestri onun bu sahədəki talantını göstərməsinə yardım etmişdir. Ü.Hacıbəylinin "Sevgili canan" "Şəfqət bacısı" romanslarını, "Arşın mal alan" operettasından Gülçöhrənin ariyasını və s. ifaları çox gözəl səsləndirirdi. Daha digər sənətçi Əli Əsgər Rizvan opera və musiqili komediyalarında baş rolların ifaçısı olmuşdu. Ü. Hacıbəylinin "Leyli və Məcnun" operasında Məcnun, "Əsli və Kərəm"də Kərəm, Zülfüqar Hacıbəyovun "Aşıq Qərib" operasında Aşıq Qərib və daha başqa – başqa rolları məharətlə ifa edirdi. O, gözəl səsə malik olmaqla yanaşı, həm də çox istedadlı aktyor idi. Əli Əsgər xalq mahnılarını, Sovet Azərbaycanı

bəstəkarlarının yeni yazdıqları müxtəlif musiqi əsərlərini məharətlə ifa edərək Təbriz azərbaycanlılarının və digər xalqların sevimlisinə çevrilirdi. Əli Əsgər “Təbrizim” mahnısının məşhur ifaçısı idi. Musiqisi C.Cahangirovun olan bu mahnını bütün Təbriz əhli əzbərdən bilirdi. Bundan başqa, o, Ü. Hacıbəylinin “Koroğlu” operasından Koroğlunun ariyasını və digər parçaları o qədər gözəl və məharətlə ifa edirdi ki, bütün İran azərbaycanlıları radio vasitəsi ilə bu musiqi parçalarını sevə - sevə dinlər və bu ifalar dillər əzbəri olardı.³⁸

...Təbiidir ki, mədəniyyət və incəsənətin inkişafı sabitlik, azadlıq, əmin – amanlıqla sıx bağlıdır. Yuxarıda yazdıqlarımız Şimal və Cənub Azərbaycanının keşməkeşli günlərində, illərində olmuşdur. Lakin bu dövrdə yəni, Səttarxan hərəkatı dövründə, Məmməd Əmin Rəsulzadə simasının, mütəfəkkir azadlıq qarçısının yaşadığı illərdə Azərbaycanın mədəniyyət işçilərinin fəaliyyəti mümkün idi. XX əsr Azərbaycan siyasi mədəniyyətimizin formalaşmasında uğurla mübarizə aparan Ə. Topçubaşov yazırdı: “Allah biz türklərə anadangəlmə təbii işləmək istedadı verib, ruslar çalışır ki, bizim xalqda olan bu istedadı öldürsün. Bizi təhkimçi halına salsınlar ki, biz kölə vəziyyətinə düşək və zəlif xalq olaq.”

...2009 cu il avqustun 26 da Azərbaycan yazıçılar Birliyinin “Natavan” klubunda (bu otaq tarixi şəxsiyyət, böyük türk “sevda”sı ilə yaşayan Seyid Cəfər Pişəvərinin iş otağı olub) 1945- 1946 cı illərdə Güney Azərbaycanda qurulmuş Milli Hökumətin banisi Seyid Cəfər Pişəvərinin anadan olmasının 117- ci ildönümü münasibətilə dəyirmi masa keçirildi.

AMEA- nın Şərqsünaslıq İnstitutunun direktoru, millət vəkili Gövhər Baxşəliyeva Güney Azərbaycan Milli Hərəkatının simvoluna çevrilmiş bir şəxsiyyət – Seyid Cəfər Pişəvərinin ad günündə dəyirmi masa arxasında məruzə ilə çıxış etmişdir:

“Azərbaycan xalqı tarix boyu azadlığa can atmışdır. Azərbaycanın Quzeyində 1918- ci ildə Xalq Cümhuriyyəti qurulduğu kimi, Güneydə də 1905- 1911 ci illərdə Məşturə inqilabı (Səttərxan hərəkatı), 1920- ci ildə Azadistan dövləti (Şeyx Məhəmməd Xiyabani hərəkatı) və 1945 -1946 cı illərdə Seyid Cəfər Pişəvərinin rəhbərliyi altında Milli Hökumət yaradılıb. Onların hamısı xəyanətlər nəticəsində süquta uğramasına, qan içində boğulmasına baxmayaraq, ikiyə bölünmüş xalqımızın taleyində böyük rol oynayıb və iz qoyub. Bunun nəticəsi olaraq, 1991 ci ildə Azərbaycanın Quzeyində müstəqillik əldə olunub”.

Bu gün doğma vətənimizdə hər kəs Azərbaycan xalqının mədəniyyətinə xidmət edən və ad qazanan incəsənət xadimlərini tanıyır. Bildiyimiz kimi, Azərbaycanda demokratiya və aşkarlıq hökm sürür. İstedadı olan hər bir kəsə

³⁸ А. Пиримов. «Жизнь и деятельность народного артиста Аз. ССР, орденоносца К. Пиримова» 1941- Баку

şərait yaradılır. Yeni – yeni musiqi layihələri , müsabiqə projektləri meydana çıxır. Müasir, qloballaşan və inkişaf edən texnika əsrində istedadı biruzə vermək və ad qazanmaq çox da çətin deyildir. Lakin gənclər bunu da unutmamalıdırlar ki, keçmişini bilməyən gələcəyə gedə bilməz. Elə buna görə də , bu gün hər bir gənc Azərbaycanın tarixini, mədəniyyətini gözəl bilməli və unutmamalıdır. Yazımızın Güney Azərbaycanı ilə bağlılığı da ikiyə bölünmüş Azərbaycanın yaralı taleyinin gələcək nəsillər tərəfindən unudulmamasına işarədir

...1945 ci ildə çıxan Məmmədhusəyn Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poeması Bütün Yaxın və Orta Şərq mühitində görkəmli ədəbi hadisə kimi qarşılandı. Bu poemaya Quzey Azərbaycanda mahnılar, təsniflər bəstələndi. Məşhur muğam ustası, əsl Cənubi Azərbaycandan olan, ərədbilli Rübaba Muradova bu poemaya bəstələnmiş “Heydər baba” təsnif və muğamını təkrarolunmaz bir tərzdə ifa etmişdir. 1946 cı ildə Təbrizdə Dövlət Filormoniyasına 22 yaşlı Əli Tudə rəhbərlik edirdi. Ərdəbilli Molla Xəlilin qızını, çatma qaşlı, uzun hörüklü gənc Rubaba Muradovanı yeni yaranan Dövlət Filormoniyasına dəvət etdilər. Lakin, orada çalışmaq ona nəsbil olmadı, belə ki, Seyid Cəfər Pişəverinin yaratdığı Hökumət süquta uğrayır və minlərlə ailələr Cənubi Azərbaycandan qaçqın düşür. Molla Xəlilin də ailəsi 1946 cı ildə Şimali Azərbaycana qaçır və Sabirabad şəhərində məskunlaşır. Bir gün məşhur Azərbaycan aktyor və rejissoru Ə. Ələkbərov Sabirabada qostrol səfərinə gəlir. Burada “Vaqif” tamaşası səhnəyə qoyulur. Dram əsərindəki “Xuraman” rolunun ifaçısı xəstələnir və Rubabanı bu rolu ifa etmək üçün Ələsgər Ələkbərovun yanına gətirirlər. Rubaba Muradovanın oxusu, zəngulələri məşhur aktyoru valeh edir və o, dərhal bu gənc, uzun hörüklü qızı şəhərə aparıb ona təhsil verməyi qərara alır. Beləliklə, ərədbilli Rubaba Muradova Bakı əhalisinin, Azərbaycan xalqının sevimlisinə çevrilir.

1936 cı ildə dahi Ü. Hacıbəyli Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasını və Azərbaycan Dövlət Mahnı və Rəqs ansamblını yaratdı. Rubaba Muradova məhz bu Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasında solist kimi işləməyə başladı.

...Hər il məhərrəm ayının aşura günündə hörükləri dizinə düşən 7 – 8 yaşlı Rübabanı tifil Həzrəti Səkinə edib, Ərdəbilin küçələri boyu kəcavədə gəzdirər, 10 – 12 yaşında isə Həzrəti Hüseynin bacısı Həzrəti Zeynəb olardı. Örtülü kəcavədə kiçik qızın oxuduğu mərsiyənin səsinə bütün Ərdəbil ağlardı. O vaxt heç kəsin ağlına belə gəlməzdi ki, imam övladlarının hədisini oynayan Rubaba, illər keçəcək, o Azərbaycandan bu Azərbaycana pənah gətirəcək, vətəninin həsrətini yanıqlı səsi ilə həyatının Leylisində yaşadacaq...

Sonralar R. Muradova Opera və Balet teatrının səhnəsində müxtəlif partiyaları əvəzolunmaz səslə yaratdı.³⁹

³⁹ Hacıbəyli Ü. Əsərləri. Bakı, Elm, 1965, s. 187

... Geriyə nəzər salsaq, Azərbaycan xalqının ictimai xadimləri, şair və yazıçıları, musiqi və sənət adamları Güney Azərbaycanında Şah rejimi siyasətində yaşayıb fəaliyyət göstərmişlər. Şahlıq rejimi zamanı (1925-1978) Güney Azərbaycanında dövlət siyasətinin əsas tərkib hissəsini millətçilik təşkil edirdi. İran hakim dairələrinin göstərişi ilə mədəniyyətin elm, ədəbiyyat və incəsənət kimi sahələri də yeni nəslin fars şovinizmi ruhunda tərbiyəsi və hazırlanması işinə xidmət edirdi. Mədəniyyətin bu sahələrində qeyri-fars xalqlara öz ana dillərində əsərlər yazıb-yaratmağa imkan verilmirdi. Buna baxmayaraq, bütün maneələrə, çətinliklərə sinə gərən Azərbaycan elm və mədəniyyət xadimləri Azərbaycan xalqının, millətinin savadının, dünyagörüşünün işıqlandırılmasında, inkişafında, formalaşmasında danılmaz böyük işlər görmüş və bu sahədə dərin iz buraxmışlar.

Daha da keçmişə nəzər salsaq, XV əsrdən başlayaraq, Azərbaycanda mühüm mərhələ -çiçəklənmə mərhələsi başlamışdı. XV-XVII əsrlərin Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında mühüm mərhələ olduğunu tarix yazır. Mədəniyyət və incəsənət xadimləri I Şah İsmayılın himayəsi şəraitində fəaliyyət göstərirdilər. Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin banisi, nüfuzlu siyasi xadim və sərkərdə olmuş Şah İsmayıl həm də görkəmli şair idi. O dövrlərdə mədəniyyət və incəsənətin müxtəlif sahələri - rəngkarlıq, xəttatlıq, memarlıq, musiqi və s. sürətlə inkişaf etməkdə idi. XV əsrdə formalaşmış Təbriz miniatür məktəbi dünya rəssamlığında mövcud olan 5 aparıcı rəssamlıq məktəbindən biri idi. Bu məktəbin görkəmli nümayəndələrindən biri Sultan Məhəmməd idi. Onun miniatürləri dünya muzeylərində mühafizə olunur. Təbrizdə toxunan xalçalar hələ orta əsrlərdən başlayaraq hər yerdə şöhrət tapıb. Londonun Viktoriya-Albert muzeyində saxlanılan “Şeyx Səfi” xalçası Təbrizdə toxunmuşdur, o, öz dövrünün (1539) ən iri və əsrarəngiz xalçası adını qazanıb. Şah İsmayıl Xətayi tərəfindən Təbrizdə əsas qoyulmuş “Şah” kitabxanası özünəməxsus "İncəsənət akademiyası" idi. Burada mahir ustalar, xəttatlar, rəngkarlar, zərgərlər, cildçilər, naxışçılar, elm xadimləri, musiqiçilər fəaliyyət göstərirdilər. O zaman incəsənətin aparıcı sahələrindən biri də elə xəttatlıq, kitab üzü köçürmə işi idi. Kitab nəşri texnologiyası Şərq xalqlarına məlum deyildi. Şah İsmayılın varisləri də ədəbiyyat və incəsənətin himayəçiləri idilər. Onlar da yaradıcılıqla məşğul olurdular. İrandakı bir çox memarlıq abidələrini, o cümlədən Təbriz və İsfahandakı memarlıq abidələrini türklər tikirdilər. Şah Pəhləvi rejimi dövründə Güney Azərbaycanında incəsənətin heykəltaraşlıq və rəssamlıq kimi sahələrinin inkişafına mane olmaqdan əlavə, bir sıra mövcud tarixi abidələr sıradan çıxarılıb, bir çoxları isə fars abidələri kimi qələmə verilib.

...Müasir zamanda informatika və texnikanın inkişaf etdiyi bir dövrdə, artıq mövcud əlaqələrin bərpası göz önündədir. Hər kəs Cənubi Azərbaycana gedə və

gələ bilər, bu əlaqələrin bərpası, mən belə düşünürəm ki, böyük bir xalq olan, lakin ikiye bölünən millətin gələcəyi üçün, çox lazımlıdır. Nə zamansa, göz yaşları içərisində bir – brindən ayrı salınan bu xalq arasındakı körpü aradan qaldırılmışdır. Lakin, əsrdən çox bir müddət ərzində ayrı – ayrılıqda yaşayan eyni bir xalq, ikiye bölünən bir xalq, təbiidir ki, artıq uzun zaman ötdüyü üçün adətləri, həyat şəraiti, məişəti, mədəniyyəti vəs. dəyişilmiş və fərqlənmişdir. Bu uzun müddət ərzində Güney Azərbaycanında istedadlı gənclər yetişmiş, müxtəlif mədəni sahələrdə inkişaf olmuşdur. Amma əfsuslar olsun ki, islam təriqəti və yerli hakimiyyətin mövcud prinsipləri onların dünya arenasına mütəmadi çıxmasına mane olur. Buna baxmayaraq, hələ Şahın dövründə məşhurlaşan xanəndələr, müğənnilər, bəstəkar və sənət adamları parlağa başladı. Bunlardan biri, Ququş, Cənubi Azərbaycan türklərindən olan ən məşhur müğənnidir. İranda Rza Şah Pəhləvinin iqtidarı zamanı Ququş ən sevilən və çox məşhur bir müğənni olmuşdur. Elə Rza Şahın ən çox sevdiyi nəğməkarı da Ququş idi. Lakin Şahın süqutundan sonra artıq Ququş İranda qala bilməzdi və o, Amerikaya mühacirət edir. Ququşun gözəl səsi və cəzbedici səhnə mədəniyyəti vardır. O, hələ də dünyanı fəth edir və öz gözəl səsi ilə fanatlarını sevindirir.

Azərbaycan türkcəsindəki radio verilişlərinin proqramına, əsasən bu tayda bəstələnmiş və orada yayılmış bir sıra xalq mahnıları və havaları "məhəlli nəğmə" adı altında daxil edilirdi. Bu yolla Azərbaycan musiqisi xalq arasında yayılır və qorunurdu. Tanınmış bəstəkar Əli Səliminin bəstələdiyi mahnılar 90-cı illərdə bu tayda da (Şimali Azərbaycanda) anonim qalmışdı. Artıq, 1979-cu ildən başlayaraq, Güney Azərbaycan musiqisində bir sıra irəliləyişlər baş vermişdir. Daim sənətkar kimi formalaşmış bəstəkar Əli Səliminin bu illərdə "Fantaziya", "Elim, günüm, şövkətim", "Ceyran sevgilim" və s. filmlər üçün bəstələdiyi musiqi əsərləri nəinki İranda, eləcə də bütün dünyada məşhurlaşdı. Onun "Aman, ayrılıq", "Sizə salam gətirmişəm" mahnıları bütün dünya azərbaycanlıları arasında çox məşhurdur. Orta musiqi təhsilini Bakıda alan Ə.Səlimi sonralar Tehran radiosunda işləmiş, Təbrizdə orkestr rəhbəri və musiqişünas olmuşdur. O, 1988-ci ildə İslam Mədəniyyəti və İrşad Nazirliyi tərəfindən İranın ən yaxşı bəstəkarı kimi tanınmış, qızıl lövhəyə və medala layiq görülmüşdü.

Musiqiçilərdən savayı müxtəlif ictimai xadimlər, alimlər, rəssamlar məhz azərbaycanlı olaraq dünyanın bir çox ölkələrində tanınırlar. Onların arasında məşhur rəssamlar -Ə.Bekkalam, İ.Əhrari bu gün dünyanın sayılan rəssamlardandır. Avropa və Amerikanın bir çox şəhərlərində mühacirət həyatı yaşayan çoxlu cənublu azərbaycanlı sənətçilər vardır. Bu siyahını uzatmaq olar, lakin Azərbaycan musiqisinin digər qonşu xalqların incəsənətində rolunu vurğulamaq yerinə düşərdi. Belə ki, əslən Dağıstan xalqlarından olan adamlar bu gün Azərbaycanda tam hüquqlu və tənəşlər kimi yaşayırlar, həmçinin Dağıstanda da azərbaycanlılar

yaşayırlar. Təbiidir ki, Azərbaycan millətinə xas olan mehriban və isti münasibət, qayğıkeşlik, eləcə də qonaqpərvərlik kimi ülvü münasibətlər milli mentalitetimizin özəyidir, belə ki, hər bir azərbaycanlı düşünmədən deyə bilər ki, digər ölkələrdə yaşayanlar da bizim qardaşlarımız və dostlarımızdır. Müxtəlif mədəniyyət işçiləri, ictimai xadimlər və eləcə də görkəmli elm xadimi Əziz Əliyev Dağıstan və Azərbaycan xalqları arasında dostluq və qardaşlığın möhkəmləndirilməsi işində çox böyük işlər görmüş və öz töhvələrini vermişlər. Artıq Azərbaycan müstəqil bir dövlətdir. Lakin, müstəqilliyə qədərki dövrdə belə, Azərbaycan qonşu dövlətlərə sıx dostluq münasibətində yaşamışdır. İndi ayrı bir Respublika olan Dağıstanla münasibətlərimiz – Rusiya ilə dostluq münasibətləri deməkdir. Biz, Rusiya, rus xalqı ilə həmişə dostluq və mehriban münasibətlər şəraitində yaşamışıq. İndi də bu münasibətlər davam edir. Dağıstan özünün coğrafi mövqeyi, Azərbaycana xüsusi yaxınlığı baxımından Rusiya Federasiyası ilə Azərbaycan arasında dostluq münasibətlərinin daha da inkişaf etdirilməsində xüsusi rol oynayır.

[Ə.Əliyev.Bibliografiya15]. Azərbaycan və Dağıstan xalqları arasında dostluq və qardaşlıq əlaqələrinin daha da möhkəmləndirilməsi Əziz Əliyevin adı ilə sıx bağlıdır. 1997 – ci ildə, görkəmli dövlət və elm xadimi Əziz Əliyevin 100 illiyinə həsr olunmuş təntənəli Yubiley gecəsində ulu öndərimiz Heydər Əliyev belə söyləmişdir : “Mən çıxışımın əvvəlində dedim və bir daha demək istəyirəm ki, bugünkü gün Dağıstan və Azərbaycan xalqları arasında dostluğun parlaq bir səhifəsidir. Xalqlarımız həmişə dostluq etmişlər və indi biz bu dostluğu, münasibətlərimizi möhkəmləndiririk. Ötən ilin noyabrında biz Qafqazın böyük oğlu, bütün Qafqaz xalqlarının görkəmli qəhrəmanı Şeyx Şamilin 200 illiyini birlikdə qeyd etdik. Xalq məclisinin sədri Muxu Əliyev başda olmaqla Dağıstandan Bakıya böyük bir nümayəndə heyəti gəlmişdi. Bizim nümayəndə heyəti Mahaçqalaya getmişdi. Biz bir yerdə olduq və Şeyx Şamil bizim ümumi qəhrəmanımızdır. Təsədüfi deyil ki, həmin gecədə Şeyx Şamilin indi Şəki rayonunda yaşayan nəticəsi Məriyət Əsgərova da çıxış etdi. Biz həmişə bir – birimizin yanında olmuşuq və azərbaycanlılarla dağıstanlıları bir – birindən heç vaxt ayırmamışıq”.⁴⁰

...Üzərindən on doqquz ildən artıq bir vaxt keçməsinə baxmayaraq, Azərbaycanda ulu öndərimizin müdrək iş prinsipini onun davamçısı, Azərbaycanın Prezidenti cənab İlham Əliyev davam etdirir. Belə ki, 12 – 13 may 2016 il tarixində Azərbaycanda Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin dəstəyi ilə ölkəmizdə Dağıstan Mədəniyyət günləri keçirilir. Tədbirin məqsədi Azərbaycan ilə Rusiya, o cümlədən Dağıstan arasında mədəni əməkdaşlığı inkişaf etdirmək və dağıstanlıların zəngin mədəniyyəti ilə tanışlığı genişləndirməkdir. 2016 – il may ayının 12 –də Heydər Əliyev Sarayında Dağıstan Mədəniyyət günlərinin rəsmi açılış mərasimi keçirilib.

⁴⁰ [Bakı, 16 may 1997 il. Azərbaycan Prezidenti H.Əliyevin nitqi].

Sarayın foyesində Dağıstan xalqlarının dekorativ – tətbiqi sənətinə həsr olunan sərgi nümayiş etdirilib. Ekspozisiyaya milli geyimlər, silahlar, zərgərlik məmulatları, xalşalar və s. daxil edilib. Ziyarətçilər sərgiyə böyük maraq göstərirlər. Tədbirin rəsmi hissəsində çıxış edən Milli Məclisin sədri Oqtay Əsədov deyib ki, Azərbaycanda Dağıstan Mədəniyyəti günlərinin keçirilməsi ölkəmizin həyatında mühüm mədəni hadisədir. İki Qafqaz xalqını əslər boyu dostluq, ortaq din, adət - ənənələr bir – birinə bağlayıb. Milli Məclisin sədri Dağıstanın Azərbaycan ilə Rusiya arasında dostluğun möhkəmlənməsində mühüm körpü rolu oynadığını vurğulayıb.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev Dağıstana böyük sevgi ilə yanaşıb. Dağıstan da ona eyni münasibət göstərib. Təsadüfi deyildir ki, Dərbəndin mərkəzi küçələrindən biri ulu öndər Heydər Əliyevin adını daşıyır. Vaxtilə Dağıstana rəhbərlik edən görkəmli siyasi xadim Əziz Əliyevə Mahaçqalada abidə ucaldılması hər iki xalqın həyatında mühüm hadisə oldu.

2016 – il Azərbaycanda “Multikulturalizm ili” elan olundu. Azərbaycanda müxtəlif xalqların və dinlərin nümayəndələri sülh və dostluq şəraitində yaşayırlar. Avarlar, ləzgilər və digər xalqların nümayəndələrini Azərbaycan xalqı ilə qardaşlıq əlaqələri bağlayır. Azərbaycanlılar təkcə Dağıstan mədəniyyətinə deyil, eləcə də yaxın qonşu xalq olan gürcü mədəniyyətinə də böyük sevgi ilə yanaşırlar.

Azərbaycan və Gürcüstan dövlətləri əslər boyu həm ikitərəfli, həm də ayrı – ayrı dövlətlərlə çoxtərəfli siyasi, iqtisadi, mədəni və s. sahələrdə yaxından əlaqə saxlayırlar. Bu əlaqələr xalqlarımız arasında mədəni əlaqələrin güclənməsinə təkan verir. Bu da, hər şeydən əvvəl Azərbaycan və Gürcüstan mədəniyyətinin həm rus mədəniyyəti, həm də sabiq SSRİ tərkibində birləşdirilmiş digər xalqların mədəniyyətləri, həm də istənilən xarici ölkələrin mədəniyyətləri ilə yaxından əlaqə saxlamağa geniş imkanlar verir. Professor Mədət Çobanov yazır: “Azərbaycan və gürcü mədəniyyət və incəsənət xadimlərinin və yazıçılarının başqa ölkələrin mədəniyyət və incəsənət xadimləri ilə tez – tez görüşməyə, əlaqələrin müxtəlif formalarını təşkil etməyə, həmçinin, geniş dairədə fikir mübadiləsi aparmaq üçün geniş şərait yarandı. Bir sözlə, ayrı – ayrı xalqlar arasında mədəni, mənəvi və məfkurəvi yaxınlıq daha da gücləndi, əbədi inkişafın yeni istiqamətə meyillənməsi, müştərəklik və oxşar cəhətlərin çoxalması, qarşılıqlı ədəbi zənginləşməsi prosesi get – gedə daha da sürətləndi. Bir sözlə, hər bir xalqın mənafeyinə uyğun olan azad ədəbiyyat və mədəniyyət yarandı. Bu ideyalar hər iki ölkədə ümumxalq tərəfindən rəğbətlə və sevinclə qarşılandı. Çünki, xalqlar dostluğu ideyasının təbliğ edilməsində keçmiş və müasir milli ədəbiyyatlar və mədəniyyətlər başlıca rol oynayır. Bu mənada, Azərbaycan və gürcü xalqlarının ədəbiyyatlarında mehriban qonşuluq – dostluq – qardaşlıq ideyası həmişə qüvvətli olmuşdur. Bu, heç də təsadüfi deyildir. Çünki, hər bir xalqın avanqard dəstəsi olan

ziyalılar çox yaxşı bilirlər ki, xalqın mənafeyi qonşularla mehribançılıq və səmimilik şəraitində yaşamağı tələb edir. Bunu Azərbaycan və gürcü xalqlarının qədim dövrlərdən bəri ədəbiyyat və incəsənət ustadlarından tutmuş onların bugünkü xələflərinə qədər bütün dövrlərin tanınmış və məşhurlaşmış incəsənət xadimləri dərinlən duymuş, odur ki, mehriban qonşuluq, dostluq və qardaşlıq ideyasını daim canla – başla yerinə yetirmiş və bu günə qədər tərənnüm edə - edə qoruyub saxlamışlar. Bu baxımdan istər Azərbaycan, istərsə də gürcü xalqlarının ədəbiyyatlarının çox zəngin ədəbi – bədii inciləri vardır”. Professor Mədəd Çobanovun fikrincə, bizim mülahizəmizə görə, bunları beş mərhələyə bölmək olar:

1. Azərbaycan – gürcü əlaqələrinin birinci mərhələsi qədim dövrlərdən - XVIII əsrin sonlarına qədər.
2. Azərbaycan – gürcü əlaqələrinin ikinci mərhələsi – XIX əsr və 1918 – ci illər.
3. Azərbaycan – gürcü əlaqələrinin müvəqqəti müstəqillik dövrü – 1918 – 1920 – ci illər.
4. Azərbaycan – gürcü əlaqələrinin Sovet dövrü – 1920 – 1991 – ci illər.
5. Azərbaycan – gürcü əlaqələrinin ən yeni dövrü.1991 – XXI əsrin ilk onillikləri.

Azərbaycan – gürcü əlaqələrinin tarixilik və müasirlik baxımından tam halda hərtərəfli nəzərdən keçirmək mümkün olsa, onda qalaq – qalaq kitablar yazmaq olar... Azərbaycan – gürcü xalqlarının əlaqələrinin I mərhələsinə nəzər salaq. Yalnız XI – XII əsrlərdə yaşamış dünya şöhrətli Nizami Gəncəvinin və Şota Rustavelinin, Leontiya Mrovelinin, Xaqani və Çaxruxadzenin bədii irsinin qarşılıqlı surətdə dərinlən və hərtərəfli araşdırılması davam etdirilərsə, qədim tarixə malik olan Azərbaycan türklərinin və gürcülərin qonşuluq və dostluq münasibətlərinə dair cildlərlə kitablar yazmaq olar. Əlbəttə, bu fikir və mülahizələr təsadüfi deyil. Bu sahədə Azərbaycan alimi Məmməd Arifin və gürcü akademik – şair İ.Qrişavilinin, akademik Həmid Araslının, professor M. Seyidovun, filologiya elmləri namizədi D.Əliyevanın, dosent Q.Şaqulaşvilinin, Ə.Yerevanlının və başqalarının yüksək səviyyəli araşdırmaları çox böyük elmi əhəmiyyətə malikdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan və gürcü əlaqələri yalnız tarixi sənədlərdə və bədii ədəbiyyatda deyil, eyni zamanda Azərbaycan xalqının ümumi təfəkkürü olan folklorda, xüsusilə, şifahi xalq ədəbiyyatında – ayrı – ayrı dastanlarda, nağıllarda, mahnılarda özünə geniş yer tapmış və xalq arasında geniş şəkildə yayılaraq əsrlərdən - əsrlərə, nəsillərdən – nəsillərə keçərək indi də yaşamaqdadır. O cümlədən, “Aşıq Qərib”, “Məhəmməd və gürcü qızı”, “Koroğlu”, “ Qaçaq Nəbi”, “Anaqa və Gülnaz” dastanlarında qonşu xalqların bir – birinə olan

sevgi və məhəbbət hisslərinin, həmçinin, qohumluq əlaqələrinin yaranması dərin tarixə malik olmasının tarixi təzahürüdür...⁴¹

Tədqiqatçı Y.Eyvazovun fikrincə, Gürcüstana, gürcü xalqına məhəbbət və səmimiyyəti dahi Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında da müşahidə etmək mümkündür.O, şerlərinin birində bu diyarın gözəlliyini,Tiflis şəhərinin heyranediciliyini öz misralarında vəsf etmişdir. Görkəmli gürcü şairi Şota Rustaveli fars dilini bildiyi üçün Nizaminin əsərlərini bu dildə oxumuşdur. Bundan əlavə Rustavelinin əsərlərində Nizami yaradıcılığının təsiri aydın hiss olunur. İki qonşu xalq arasında ədəbi – mədəni əlaqələrin formalaşaraq inkişafına təsir göstərən əsas amillərdən biri də Gürcüstanla Şirvanşahlar arasında dostluq münasibətlərinin mövcud olması faktıdır. Yüz il ərində davam edən bu dostluq münasibətləri,hətta qohumluq əlaqələrinin yaranması ilə nəticələnmişdi. Şirvanşah hökmdarı II Məniçöhrün gürcü çarı II Davidin qızı ilə evlənməsi nəinki ədəbi – bədii əlaqələrin, eləcə də, digər münasibətlərin inkişafına güclü təsir göstərdi. Azərbaycanlı ədiblər kimi gürcü sənətkarları da Azərbaycan mədəniyyətinə böyük maraq və diqqət göstərirdilər. Təsadüfi deyil ki, gürcü ziyalıları XVI – XVII əsrlərdən Azərbaycan poeziyasını həm öz ana dillərinə tərcümə edir, həm də öz əlifbaları ilə yazıya köçürərək ondan istifadə edirdilər. Bu qəbildən olan yazılar indi də Canasiya adına Gürcüstan Dövlət Muzeyində saxlanılmaqdadır. Xüsusilə, gürcü xalqının böyük Azərbaycan sənətkarı Məhəmməd Füzuli yaradıcılığına marağı daim üstünlük təşkil etmişdir. Tədqiqatçı alim M.Çobanovun əldə etdiyi məlumatlara əsasən, XVI – XVII əsrlərdə yaşamış gürcü xalq xanəndələrinin repertuarlarında M. Füzulinin “Leyli və Məcnun” poeməsindən çoxlu miqdarda qəzəllər mövcud idi. Azərbaycanın digər məşhur şairi Fədainin də bədii poetik yaradıcılığı XVII əsrdən başlayaraq gürcü ədib və sənətkarlarının marağına səbəb olmuşdur. Belə ki, Fədainin “Bəxtiyarnamə” poeması üzərində tədqiqat aparmış gürcü alimi A.İ.Kabidze bu əsərin gürcü dilində iki variantda tərcüməsini əldə edə bilmişdir. Bunlardan biri fars nağılları sırasına keçmiş “Bəxtiyarnamə”nin XVII əsrin sonu və XVIII əsrin əvvəllərində gürcü dilinə tərcümələrdir. Bu faktın özü gürcülərin Azərbaycan poeziyasına olan marağın sübutudur. Filologiya elmləri doktoru Dilarə Əliyevanın fikrincə, Qafqaz xalqlarının ədəbi – mədəni əlaqələri tarixində M.P.Vaqif yaradıcılığı parlaq səhifələrdən biridir. M.P.Vaqif hələ öz dövründə həm insan gözəlliyiniyüksək zövqlə tərənnüm edən nikbin ruhlu bir şair kimi, həm də qonşu ölkələrlə dostluq əlaqələri yaratmaq istəyən bir dövlət xadimi kimi Qafqazda böyük şöhrət qazanmışdı. Tarixdən məlumdur ki, XVIII əsrdə Qafqaz xalqları İran hökmdarı Ağa Məhəmməd Şah Qacarın hücumuna məruz qalmışdı.M.P.Vaqif Qarabağ xanlığının vəziri kimi İran qəsbkarlarına qarşı qonşu ölkələrlə ittifaq bağlamaqda böyük rol oynamışdı. Bu münasibətlə, o,İrəvan

⁴¹ M.Çobanov "Borçalı ensiklopediyası"-III,IV c.2002.

xanlığında, Gürcüstanda olmuş, Gürcüstan hökmdarı İrakli ilə bağlanan ittifaqda şəxsən iştirak etmişdi.

XVII – XVIII əsrlər Azərbaycan aşığı şerinin, xalq yaradıcılığının geniş inkişaf etdiyi bir dövrdür. Bu zaman Azərbaycanda vüsət tapmış aşığı şeri qonşu xalqlara da öz təsirini göstərmişdi. Aşıqlarımızın zəhmətkeş insanların arzu və istəklərini tərənnüm edən ürəkaçan mahnıları Qafqazın hər guşəsində hörmətlə qarşılanırdı. M.P.Vaqifin həyat və yaradıcılığı da məhz Azərbaycanda aşığı yaradıcılığının geniş yayıldığı bir dövrə təsadüf edir. Vaqifin əsərləri şifahi xalq ədəbiyyatına, aşığı şerinə çox qüvvətli təsir göstərmişdi. Onun əsərləri, sadə el dilində yazılan qoşmaları hələ öz zamanından başlayaraq aşıqlar və xanəndələr tərəfindən məclislərdə, yığıncaqlarda ifa edilmiş, oxuna – oxuna bütün Qafqazda geniş yayılmışdı. Məşhur gürcü şairi Aleksandr Çavçavadze də Azərbaycan mahnılarına şerlər yazmışdır. Bəzi seirlərinə şair özü “Kərəm mahnısına”, “Mənsur mahnısına” oxunmalıdır kimi başlıqlar yazmışdır. Görkəmli sənətkarların bu qəbildən olan digər şerlərini isə David Rektor izah etmişdir. Məsələn, “ Msurda oxrva”, “ Aqam sənən” mahnısına, “ Kenebit vıxmovaneb” şeri isə “ Getməsəm, öldürər o yara məni” mahnısına yazılmışdır. Zənnimizcə, A. Çavçavadzenin xalq mahnılarına Araz Dadaşzadə M.P.Vaqif haqqında monoqrafiyasında gürcü sənətkarların onun yaradıcılığı ilə tanış ola bilməsi ehtimalını irəli sürməklə heç də səhv etməməişdir. XIX əsrdə gürcü ədəbi ictimaiyyətinin M.P.Vaqif şerinə olan marağını təsdiq edən başqa dəlillər də mövcuddur. Azərbaycan aşığı yaradıcılığı və musiqisinin pərəstişkarlarından olan, gürcü dilində, həm də müxəmməs və bayatılar müəllifi kimi tanınan Qriqor Orbeliani Qarabağda olarkən Mirzə Yusif Nersesovla tanış olmuş, onun Vaqifin şerlərini çapa hazırladığını öyrənmiş və bunu Tiflisə yazdığı məktublarının birində öz dostuna sevinclə xəbər vermişdir: “Bu günlərdə sənə Mirzə Yusifin burada çap etdirdiyi Vaqifin şerlərini göndərəcəyəm”.⁴²

M.P.Vaqif yaradıcılığında da Gürcüstana və gürcü xalqına eyni səmimi münasibət bəsləndiyini görürük. M.P.Vaqif Gürcüstanla qonşuluqda olan Qazax mahalında anadan olmuş, ömrünün qırx ili (1717 – 1759) ilini burada yaşamışdır. Çox ola bilsin ki, şair elə bu vaxtlar Tiflisə səfər etmişdir. Tarixdən isə məlumdur ki, Vaqif Qarabağa köçdükdən sonra İran istilaçılarının hücumuna qarşı ittifaq bağlamaq üçün Tiflisə gəlmiş, İrakli sarayında qonaq olmuşdur. Tiflisdə, o, gürcü xalqını, onun adət - ənənələrini yaxından müşahidə etmiş, Gürcüstanın gözəl təbiətinə məftun olmuşdur. Vaqifin Tiflis haqqında bir neçə şer yazdığı məlumdur. Vahid Ömərov, Müşfiq Borçalının 1995 – ci ildə Bakıda işiq üzü görmüş

⁴² M. Çobanov "M.P.Vaqif və Gürcüstan" (1995, 2017).

31 (Müşfiq Borçalı. " M.P.Vaqif və Gürcüstan" Bakı. "Borçalı".2017.172 səh.).

“M.P.Vaqif və Gürcüstan” adlı kitabı yenidən işlənmiş və əlavələr olunmuş ikinci nəşri 2017 – ildə “Borçalı” nəşriyyatı tərəfindən nəfis şəkildə çap edilərək, oxucuların ixtiyarına verildi.⁴³ Nəşrin elmi redaktoru prof. Vüqar Əhməddir. Kitab Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 12 yanvar 2017 – ci il tarixli “Böyük Azərbaycan şairi Molla Pınah Vaqifin 300 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında” sərəncamı ilə açılır.Üç bölmədən ibarət olan kitabın “ Bu dostluğun yaşı çox!...” adlanan birinci bölməsində olan Azərbaycan – gürcü ədəbi əlaqələrinin qədim zamanlardan bu günümüzə qədər olan tarixi prosesi araşdırılıb. “M.P.Vaqif və Gürcüstan” adlanan ikinci bölmədə ölməz şairin Gürcüstanla, xüsusilə də, Tiflis şəhəri ilə bağlı yazdığı şerləri, həmin şerlərin gürcü əlifbası ilə yazılmış və indi də Gürcüstan arxivlərində qorunub saxlanan nüsxələri tədqiqata cəlb olunub,həmin nüsxələrdə şairin mövcud kitablarında dərc olunmuş şerləri arasında oxşar və fərqli məqamlar diqqətə çatdırılıb, eləcə də, gürcü şairlərinin M.P.Vaqifə həsr etdikləri şerlər,həmçinin gürcü alimlərinin M.P. Vaqifə verdikləri yüksək dəyərlər və s. haqqında oxuculara ətraflı məlumat verilib.

Mədəni əlaqələrdən danışarkən, A. Bakıxanov, M. F. Axundov, M.Ş. Vazeh, alman Bodenşteyn və və bir neçə gürcü ədibinin iştirak etdiyi ədəbi məclisləri qeyd etməmək olmaz. Tiflisdə Azərbaycan teatrının fəaliyyətindən, əsrarəngiz səsə malik əfsanəvi xanəndə Bülbüldən, Tiflis mühitində fəaliyyət göstərən N.Nərimanovdan, A. Şaiqdən və onların ədəbi, mədəni maarifpərvər yaradıcılıqlarından danışmaq mümkün deyil. Belə ki, adı çəkilən elm və mədəniyyət xadimləri Tiflis şəhərində Azərbaycan Demokratik Respublikasının yaranmasının şahidi və iştirakçısı olmuşlar. Tiflisin azərbaycanlılar yaşayan Şeytanbazar məhəlləsinin sakinləri dahi Əhməd Cavad və Şükriyyə xanımın iki qonşu ölkə arasındakı mədəni dostluq münasibətində rolu əvəzedilməzdir. Azərbaycanın xalq artisti dirijor Yaşar İmanov (eyni zamanda Gürcüstanda Acar Muxtar Respublikasının əməkdar artisti adına layiq görülüb) uzun illər qonşu Respublikada yaşayıb fəaliyyət göstərmişdir. Bəstəkar və incəsənət xadimi Polad Bülbüloğlunun Vaxtanq Kikabidze ilə dostluğu(Onun “Bəri bax” Azərbaycan xalq mahnısını sevə - sevə, özünəməxsus şivə ilə oxuması) və s, (bu siyahını uzatmaq olar) bu kimi faktlar danılmazdır. Bu mədəni əlaqələrə isə ulu öndər Heydər Əliyevin (E. Şeverdnadze ilə sıx dostluq münasibətləri) birmənalı təsiri olmuşdur.

Ü. Hacıbəylinin sözləri Ə. Cavada məxsus “ Çırpınırdı Qara dəniz” adlı mahnısını hamımız dinləmişik. 1920 – ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süquta yetməsi ilə bağlı 2 illik milli istiqlal dövrünə aid olan incəsənət nümunələrinin yayılmasına qadağa qoyuldu. Elə bu məqamdan istifadə edən ermənilər “Çırpınırdı Qara dəniz” mahnısının musiqisini mənimsəyərək, Sayat Novanın sözlərinə “qoşaraq” , “ Kamança” erməni mahnısı kimi qələmə verir.

Azərbaycan mütəfəkkirləri və incəsənət xadimlərinin qonşu ölkələrin mədəniyyətinin inkişafında çox böyük rolu olmuşdur. Azərbaycanın əvəzolunmaz səsi, SSSR xalq artisti Rəşid Behbudovun qonşu erməni musiqisində danılmaz rolu qeyd etmək yerinə düşərdi.. Rəşid Behbudov 1915 –ildə Tiflisdə xanəndə Məcid Behbudəli oğlunun ailəsində dünyaya gəlmişdir. Anası Firuzə Vəkilova Qazax rayonunun Yuxarı salahlı kəndinin Vəkilovlar nəslinə mənsub idi. Hərbi xidməti zamanı ordu ansamblının solisti olan Rəşid Behbudov, əsgəri xidmətdən sonra Tbilisi estrada qruplarından birində solistlik edir. 30 – cu illərdə Ermənistan Dövlət Opera və Balet Teatrında klassik operaların xor səhnələrində solo oxuyur. 1939 – ildə həmin teatrın truppası ilə birlikdə Moskvada Ermənistan İncəsənəti günlərində iştirak edir. 1942 – ildə kollektivlə birgə Krım cəbhəsinə yola düşür. Elə həmin il də Ermənistan Dövlət saz orkestrinin tərkibində İranda qastrol səfərində olur. 1943 – cü ildə Bakı Kinostudiyasında Üzeyir Hacıbəylinin eyniadlı operettasının motivləri əsasında çəkilən “ Arşın mal alan” filmində baş rola dəvət alır.

1944 – cü ildə Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasının yay salonunda onun konserti baş tutur. 1945 – ci ildə isə “ Arşın mal alan” filmi efirə çıxaraq yayımlanır və tez bir zamanda nəinki Azərbaycanda, hətta bütün Sovet İttifaqında böyük populyarlıq qazanır. 1946 – cı ildə bu filmdəki Əsgər roluna görə Rəşid Behbudov “ Stalin mükafatı” ilə təltif olunur.

Azərbaycan mədəniyyətinin öyrənilməsi əbədi əhəmiyyət daşıyır və hər zaman aktualdır. Azərbaycan incəsənətinin inkişafı, xalq mədəniyyətinin özünün dəyişikliyi, Azərbaycan bədii yaradıcılığının ənənəvi qatlarının öyrənilməsi, onun qorunması, fundamental əsaslara qayğı ilə yanaşmasını tələb edir və buna görə də mənəvi irsin problemlərinin öyrənilməsinə müraciət mütləqdir.

Beynəlxalq regionlararası strukturun analizi, eləcə də, Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafının müxtəlif etaplarının müqayisəsinin öyrənilməsi məqsəddəuyğundur.

Biz Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafının tarixi etaplarının oxşar və fərqli cəhətlərini, formalaşdırılmanın ortaya çıxması və bunlarda milli spesifikanın funksionallaşdırılmasını yaradırıq. Hər şeydən əvvəl bizi, bu proseslərin tarixi və etnomədəni izahı maraqlandırır. Belə ki, ierarxik səviyyədə tarixi – genetik parametrdə olduğu kimi, tarixi – bədii parametrdə də qruplaşdırmaq mümkündür.

Dünya sivilizasiyasının bütün parametrləri boyu Azərbaycan cəmiyyətinin – iqtisadi, siyasi və xüsusən də mədəni sahələrdə inkişafı qarşılıqlı əlaqələr kontekstində böyük məna kəsb edir. Azərbaycanın ənənəvi xarici ticarət əlaqələrinin Aralıq və Qara dəniz, eləcə də Hind okeanı vasitəsilə məhdudlaşması nəticəsində Osmanlı imperiyasının ilk müstəmləkəçilik aktları, coğrafi kəşfləri və kapitalın ilkin yığılı sayəsində onun Xəzər – Volqaboyu vasitəsilə Rusiya ilə

qarşılıqlı iqtisadi əlaqələri genişləndi, bu da rus meylinin yalnız Azərbaycanda deyil, həm də Zaqafqaziyada artmasına zəmin yaratdı.

Azərbaycan incəsənətinin regional mədəni sistemləri ilə qarşılıqlı təsir səpkisində öyrənilməsi və tədqiqi müasir dövrdə həm aktual, həm də vacib problemdir.

Azərbaycan incəsənətinin konkret inkişaf yolu incəsənətin əlaqələrinin tədqiqi, həmçinin müqayisəli təhlilin realizə olunması əsasında baş verir. Bu mülahizənin aktuallığı həm də onunla izah olunur ki, milli mədəniyyətlər XVI – XIX əsrlərdə milli mübadilələrin xüsusən genişlənməsinin nəticəsində mümkün olmuşdur. Nəticədə bu gün, XXI əsrdə mədəniyyətin “Bütöv planetar sistem”i müəyyən olmuşdur.

S O N

CULTURAL DEVELOPMENT PERIODS OF AZERBAIJAN

The historical chronology of Azerbaijan musical culture.

The musical history of Azerbaijan is a part of understanding of the ancient past of Azerbaijan. The universally recognized development peculiarities of Azerbaijan are grateful for the specific musical culture of the Azerbaijani people. Difficulties of studying the ancient music culture of Azerbaijan are directly related to the absence of leading sources and indirect references. Oral traditional folklore, folk song creativity, fiction and archaeological monuments are the main sources of the study the past of Azerbaijani culture. Preservation the authenticity of classical music and folk songs of Azerbaijan, the ancient ancestors of the Azerbaijani people: thousands of years before our era had a different historical effect on the Medians, the Caspians, the Albanians and other tribes. The extensive trade routes passing through Azerbaijan, the Silk Road, the invasion of various tribes as Huns-Suvars (in the VII century BC), Romans (at the beginning of our era), Khazars (VI - VII centuries), Cumanses (IX - XI centuries), Seljuk Turks (X-XI centuries), Mongols (XIII century), Persians, Arabs and had their specific impact on Azerbaijani folk music and culture.

The broad and sophisticated international trade junction of the Middle East countries certainly came to Azerbaijan. Latin and Greek inscription was discovered on Gobustan rocks at the end of the first century about Domitian's, XII Roman legion being on the shores of the Caspian Sea. The great Norwegian researcher and traveler, Tur Heyerdal in his scientific findings makes a special place for Gobustan boat descriptions and considers similarity with the Sumerian culture. He also stated that, the civilization of Arabian Sea had contacted with Gobustan.⁴⁴ The Khazars is one of the oldest and most widely spread ethnic groups in the Eastern and Central Transcaucasia. According to ancient and old Oriental sources, during the existence of the Achaemenid rule (6th-4th centuries BC), they established ethno-cultural relations with their close neighbors, as well as with peoples who were relatively far from them.

Herodotus mentions names of the two "*satraps*" where lived Khazars between the provinces of the Achaemenids (XI and XV, where they also lived "*saklar*"

---

⁴⁴ .Фараджева М., Пашаев. Фонды Гобустанского историко – художественного заповедника о характере м ареале социально – экономических связей древнего Азербайджана. // Азербайджан в международных многосторонних взаимосвязях. Доклады II Бакинского международного симпозиума, 22 – 24 ноября 1995 г. Баку, Эльм, 1997

(Sacs)). *XV satrap* covers the Gazakh - Ganja region of Azerbaijan, and the *XI satrap* covers other areas where Khazars lived.⁴⁵ [p.97].

Within the army of Achaemenid Khazars participated in the marches against Greece in 480 BC, and against Scythians of Black Sea of Darius I in 516-512 BC. Roman poet Ovidius sent from Rome to the province of Francia, repeatedly recalls the Egis town-castle in his works. The basis of Egis was laid by Khazarian Egis on the coast of Dunay. Certainly, we know by the "*melefiis papyruses*" belonging to the V century BC that, Khazars were strong ship builders, experienced sailors, as well. Namely, for this reason the sea on which they settled is called Caspian Sea. Thus, in the ancient times, strong mutual influences were not only due to trade relations but also intensive cultural development. According to archaeological studies it was found that in the Early Bronze Age culture, the Caucasian tribes and peoples of the Ancient East, the eastern part of the Mediterranean and the south-eastern part of Europe were interconnected. Evidence of this could be shown the spread of Kura - Araz archaeological culture in Azerbaijan to Near East Asia. The natural music of Azerbaijani folk music is derived from the deep, rich and colorful content of folk creativity. The main features of the Azerbaijan music folklore are massive peasant music creativity, singer, ashyg, saz mastership, saga telling and professional creativity.

If we look at the way of development of musical culture of Azerbaijan from ancient times up to VI century, we will achieve such a sequence:

Small summary of Ancient Media music culture:

- Beginning of statehood in Media - VIII century up to AD
- Mighty Median state up to AD VI-VII centuries
- A link that connecting Median culture of mighty Median state to Asia Minor, Iran, Assyria.
- Development of the cities of Ecbatana (now Hamadan), Tarvekis (Tabriz), Raqa (Rey); Assyrian relationship with the Vavilon culture (wedge - shaped inscription)
- The conquest of Media by the Cyrus and the Achaemenid rulers (524, BC)
- Zoroastrism in Azerbaijan, its spread and its influence on the culture and life of the people.

Historians have proven that Zoroastrianism was a religion in Azerbaijan. The Zoroastrian prophet who laid foundation of Zoroastrianism in the land of Azerbaijan accepted monotheism for the first time in the world. "The ancient

---

⁴⁵ .Фараджева М., Пашаев. Фонды Гобустанского историко – художественного заповедника о характере м ареале социально – экономических связей древнего Азербайджана. // Азербайджан в международных многосторонних взаимосвязях. Доклады II Бакинского международного симпозиума, 22 – 24 ноября 1995 г. Баку, Эльм, 1997

thinker of Central Asia Biruni (973-1048) wrote that Zoroaster was from Azerbaijan. Many provisions of Avesta are related to the Caspian Sea, as well as the territory of Azerbaijanis⁴⁶. World scientists have already confirmed that Zoroaster was born in Azerbaijan. "Zoroaster was born in Azerbaijan, at that time the place called "Gezan", later "Takhti-Suleyman" (in Arabian sources Shiz). For this reason the Urmia Lake near "Gezan" was considered sacred in the book "Bundehis" of the Zoroastrian people and it was a sanctuary in "ateshgeda" (temple of fire) "Azreksh", or "Direksh" or "Azargashasp" in "Gezan".⁴⁷ In another source I. Purdavud who gave a great deal of information about Zoroastrian religion and literature writes in his book "Qatha" that, "in the 7th century of Hijretin Yaqut Hamavi has been in this area and has seen "ateshgeda". A crescent ("fresh born month") made of silver was laid on the dome of the "ateshgeda"⁴⁸. "It is noted with high probability in Avesta (Yasna 9:17) the place called Ērān Wēj, which was known as the birthplace of Zoroastrians Medieval Arran has been in the territory of modern Azerbaijan".⁴⁹ Thus, it is possible to conclude that those who spread the religion of Zoroastrianism were *mugh*s. The Mugh was the one who propagated the rituals in the book of "Avesta" and invited people to worship monotheism. In the sacred books they used to read "verses" with melodiously.

"For the first time Zoroaster preached his own ideology and the rules of his sect as a poem. His disciples also prepared chanting and prayers similar to Zoroaster's."⁵⁰ When you read the source carefully you can see "chanting and prayers similar to Zoroaster's" mean that there were chanting and prayers while living Zoroaster and his followers continued this path. The music has not been as it was before and has always been in development. The aspect of this development still exists in Azerbaijanis. We (Azerbaijanis) are capable of perfecting *mugham* every time, towards development.

While researching the history of Zoroastrianism world-renowned historians, scientists for some reason note the Caspian Sea and Kura-Araz as "Iranian" territory and its population as "Iranians." Evidence of this fact is proven by the Russian author, L. Vassilyev's book "История религий Востока" ("The Religious History of the East"), and it is possible to give an example of paragraph 10 of the book under the heading of "Дуализм древних Иранцев и Зороастр" ("Ancient Iranians' Dualism and Zoroaster") (pp. 210-263).

⁴⁶ "Avestadan bu günədək., F.F. Qasımzadə., T.M. Hacıyev., ASSR maarif nazirliyinin mətbəəsi.,1982, üm.s.51., s.6.

⁴⁷ "Avesta" Birinci kitab., Fars dilindən tərcümə edən İlyas Şəms., Bakı., Azər nəşr., 1995., üm.s. 103., s. 8

⁴⁸"Qatha", İ. Purdavud., Bombay., 1927., 1 nəşr, s. 22

⁴⁹<http://az.wikipedia.org/wiki/zərdüşt>

⁵⁰"Atropatena" (e.ə. IV- e. VII əsr)., Abdulla Fazili., Bakı., "Elm" nəş., 1992., üm.s. 216., s.145.

"A. Christensen points out that "in the dark rooms the flame, which born from the fire is fly out, and behind it the metal tool shines, loud and sometimes in low sweet voice croons of clergymen become excited and inevitably were attracted those who hear"⁵¹. Look, in those temples laid the foundations of *mughams*, and from time to time, continued by developing and transmitted from generation to generation.

Reference book "*Lughatnameyi- Dehkhuda* " is considered to be the most perfect and magnificent, and many Persian and world scientists are finding answers to many questions in that book. For this purpose, we also decided to refer to this source for information about "*mugh*s". "*Mugham* art was performed by "*mugh*s" in the 9th-10th centuries BC. The root has been originated by Sumerian ("*şumer*") culture."⁵² Ilya Maharrami writes that "the word *mugham* is derived from the word "*mugh*". Hellenistic religious rites were performed with music, voice and rhythm. From time to time, it has grown and developed, and has reached the level of today's *mugham*."⁵³ These sources give us ground for claiming that *mugham* belongs to Azerbaijan, and admit claim that, from the word "*mugh*" derived "*mughan*", and at last "*mugham*", which we use it at present ...

Besides all of it Azerbaijanian turkic scientist Tariyel Azerturk who lives in Seattle (Washington state,USA) wrote in Russian a book in 2 volumes- 1300 pages. Its translation is on the basis of cuneiform "*Genesis of the Turk and Turkish language*". In this book there is presented detailed information about the origin of *mugham* with deep proofs. Reading this two-volume book it is impossible not to see hard work, sleepless nights, tensity of the author's valuable work, besides his deep love to his Motherland. Taking into consideration that Tariyel Azerturk is more than 70 years old, he is fighting for the idea of Turkism and we wish him sound health and achievements in this honourable work.

Let's see what the author has written: "*The idea of studying the history of mugham gave rise after the acquaintance with the content of re-deciphered and once more translated text of the article "Shah V.A. As – Siwani A. Prisin From UR"*".⁵⁴

Tariyel Azerturk writes: "*The text attracted our attention, firstly as a source of ancient Turkic language and as a source of information about mugham (it became clear after the acquaintance with its real content), and certainly as historical written monument. Its content became available after long and agonizing efforts. For the first time in the history of translations from cuneiform we come across*

⁵¹ Artur Kristensen. İran dər zaman-e Sasaniyan, Tehran, 1345, s. 76. R. Yasəminin tərcüməsi.

⁵²"Lügətnəməyi-Dehxuda"

⁵³"Muğamın formalaşması tarixçəsi". İlya Məhərrəmi.,

⁵⁴ As-SiwaniShahM.A Prism from UR//A journal of Archaeology and History of Iraq, Vol,XX, No1-2,1964,pp 69 – 76

with the name of one of mughams – mugham “Ushshak”, just in this inscription. It allows us to speak convincingly that the Motherland of all 12 galaxies named as “mugham” and known to us as that “Universe of oriental music is Babylonia”.⁵⁵

As it is seen the author explains the origin and general classification of mugham. The 31 st section of the second volume of the book is thoroughly dedicated to mugham and is called: “*Where and when was mugham – traditional genre of Azerbaijan music born?*”.⁵⁶

It is told there:“... *But it becomes obvious from the text that for the first time in the history of the mankind just from this temple our distant ancestors changing one another with clear and bass unique trills raising mugham to the skies to divine empyrean. Under the rays of the Sun sacred for them, fallig on them from the open dome of the temple which the people believe as a divine vital gift, they prayed their “numerous” god’s (if they were surely polyatheists, as perhaps contemporary researchers affirm), rendering mugham.*

A barrel – shaped cylinder with cuneiform inscription which is six thousand years old, hidden in a special niche painted over on the inside with mazut on the level of the second floor on the staircase wall, as we’ll see later, in the first line appeals to the temple, calling it “Nebu Naidim!”.

This cylinder gives us the information about mugham “Ushshak”. It means that till the building of the temple, mugham accompanied by tar, ud, saz and perhaps kamancha was popular in the people and it was created one thousand years before the God’s house was built. Gust mugham playing the main role in view with the God(God’s) in the creation of the possibility to be together with him (with them) made the people to build a place of mass meeting (synagogne – in Greek) where he (people) could perform rites under the heaven - before divine being. All of it, luckily, proceed from the new translation of the text from the cylinder”⁵⁷.

Looking through the creation of the classic, coryphaeus, master of mugham, People’s artist of Azerbaijan Alibaba Mammadov, the author writes about his creation, about his aphorisms. The author justly notes that mugham was going parallelly with the works of ancient poets, masters of gazelles in the course of centuries.

---

⁵⁵ Azertürk Tariyel. Muğam “Şumer” deyilən Azəri Türkünün Mənəvi Sərvətidir. – Sietl: Tariyel Vəli Əli Korporasiyası, ABŞ, 2001, 64 səh. (Azərbaycan dilində)

⁵⁶ Тариед Азербюрк «Генезис тюрка и тюркского языка» (на основе клинописи) в двух книгах. Баку. 2019. П стр 1168

⁵⁷ Тариед Азербюрк «Генезис тюрка и тюркского языка» (на основе клинописи) в двух книгах. Баку. 2019. П часть, стр 1172

He is also looking through our past. As it is noted in the book, in 1887 owing to the self-discipline of American Emil Berliner sound recordings of Azerbaijani masters of mugham were recorded on gramophones and are being kept in the gold fund. But Tariyel Azertürk books' irreplaceability is appreciated by their travel not to our recent past, but to ancient times. We turn our attention to his works and confirm how ancient is the history of mugham art.

Tariyel Azertürk in the section "Additional cuneiform data confirming the existence of mugham in antiquity" writes: "As it is known, gazelles in oriental poetry especially in Azerbaijan, Arabic, Persian poetry from time immemorial are exclusively created for rendering mughams. Each mugham depending on the size of modes demands a special metre from lyrical gazelles. No doubt that Enlil Isme Dagan's gazelles were created for mughams".⁵⁸

The biggest chapter of the book is devoted to the creation of our ancient poet Shamsi Adad Abi. In this chapter there is spoken about the genocide of local turks from Saudi Arabia in the country Ete Eli which existed in the times of Empire Khetit in contemporary Turkey and Syria surrounding Cilician Sea. The poet writes about this tragedy:

*"Çal müziim, rah caam (bir cam şarab), al qəm!
Samma hurrayam (horrayam, sıyığam)!"*

Another ancient poetess Bika writes :

*Çıkaru, restü, Tan hakkısı –
Ana Mahur rəqsi aradı,
Haş Huri aradı
Müzik kannı!*

Tariyel Azertürk explains so on the basis of cuneiform: "As it is seen, the word "music"(only the word?) is borrowed by Latins and Greeks from the language of ancient "sumers" who used it in the form of the word "muzik" and it is in the language of Anatolian turks without any changes up to now"⁵⁹.

There is a reason why the author writes the word in inverted commas. According to his opinion, sumers are turks. T. Azertürk repeatedly notes that sumer words are not met in any written historical source. If there was such a people who created a civilized world, the initial system of writing the syllables in the history of the mankind, the whole world will know about it.

⁵⁸ Тариел Азертюрк «Генезис тюрка и тюркского языка»(на основе клинописи)в двух книгах. Баку.2019. I часть, « Шумерский бог или поэт, философ, математик и астроном под именем Энлиль Исме Даган»стр220;

⁵⁹ Тариел Азертюрк «Генезис тюрка и тюркского языка»(на основе клинописи)в двух книгах. Баку.2019. II часть,стр1191

Though there are dozens and hundreds ethnic names which didn't leave traces in the history and it is the fact that there is not the word *sumer* as the name and language of the people, it is supposed that it is an invented word. This name was for the first time used by Yulius Oppert, the man who deciphered cuneiform for the first time in 1856.

The author even disproves historical works and researches of Azerbaijani historians and scientists of the world level and adduces: *“As it is seen from the materials of the book, we categorically abandon the term “şumer” as an ethnonym. Nevertheless it can't be fully ignored as a term. Both as an ethnonym, and toponym it was taken root in scientific literature, in the peoples' conscious. Sumer and türk or azerbaijani – are the same”*⁶⁰.

The author commented the genealogy of mugham – its genetic analysis with illustrative pictures. He even pointed the place of origin of mugham in the section *“Mugham and Garabagh”*: *“Speaking about mugham it is impossible to touch the theme of intersupplement of two factors. Garabagh and ancient mugham. Ancient region of Arran Mesopotamia – Garabag – after Babylonia about the role of creation of this kind of music speak and write so much, in fact became eternal refuge and “careful father of his daughter – the music called mugham”. Today in our hands there is written proof, in other hands – “birth – certificate of mugham, discovered in Babylonian Mesopotamia”*.⁶¹

As I mentioned above Tariyel Azertürk lives and works in Seattle, USA more than 30 years. In cuneiform languages he describes how Turkish text was for the first time found out by the method of semantic, morphological and phonetic modelling: *“Once in the evening I was going on the main highway I-5 to University region of Seattle to my friends who were directed to official journey from Baku for eight months to our University. Having been in a good mood I was singing under mugham – this “revived out of ash” qazelle, how I understood then, holding my rough copy with the text which I sometimes looked in. Initial and following lines, besides the 5th one were deciphered and accessible, the last two lines I sang so that I saw i.e. not coming apart either in the meaning, or in separate words, but always searching the meaning in them in a native Turkish language.*

Suddenly: “Aya Enlil İsmi Dagan, na nam, sipa kal, amma munes umma, ulsen he [I] ak e!”... the whole line in its initial form scattered by itself, as beads of the

---

⁶⁰ Тариел Азертюрк «Генезис тюрка и тюркского языка» (на основе клинописи) в двух книгах. Баку. 2019. II часть, стр. 1218. Раздел 32 «Некоторые реформаторские подходы к современному Азербайджанскому Тюркскому языку»

⁶¹ Генезис тюрка и тюркского языка» (на основе клинописи) в двух книгах. Баку. 2019. II часть, Тариел Азертюрк; стр. 1207 «Мугам и Карабахмугам и Карабах»

torn thread of the pearl or on the contrary, pearls as they were strung on the golden thread.

“Eureka!..” - I cried and wept with joy so that broke the car under the bridge. Thanks God, it settled one way or another. The line which worried me in the course of two months at last revealed under magical lyrical force of the ancient mugham, the first performers of which six – seven thousand years ago with its help under the accompaniment of the tar and ud prayed to God in Jiggur Atakh (Ziqqurat), rendering, perhaps, gazelles written by the famous in his epoch Enlil Isme Dagan. Enlil Isme Dagan, no doubt, wrote his gazelles for performers of mughams, otherwise this genre loses its meaning. Gazelles to be performed under the accompaniment of magical music of mugham. They are written for it. Since then driving through that part of the road along I – 5 near that place I remember Enlil Isme Dagan with his words from the gazelle which worried me so, and begin to sing it under mugham again and as if going through that joyful moment and wish him “rahmat” (blessing, compassion, sympathy) from God.

It was my first “revelation” - the first cuneiform text in the respect of completely being under delusion sumerology. It stimulated new translations of ancient texts as if lifting the veil of the secret world. Then passing from one text to another I make sure once more that I am on the right way”⁶²....

Thus we can with confidence tell that our acquaintance with scientific literature which was written perfectly is of great value for future generations, proved once more that Azerbaijan lands had ancient history...

- The creation of the word "Azerbaijan". Release the rule of the Achaemenides. Macedonian Isgandar (V century BC)
- Wars with Rome (1 st century BC). The destruction of the necessary sources of development of the musical culture (about I millennium BC)
- Egypt, Assyria - Vavilon, Iran, Greek - Roman influence (instrumentalism, military music, palace forms of ensemble music, etc.)
- Formation of Feudal structure at the end of the III century AD. Statehood of Iran Sassanids. Interaction elements of Iranian and Azerbaijani art and mutual relationship.
- Different elements of Azerbaijani and Iranian music in the IV century.
- Elements of Christian influences and their reflection in the song and creativity of the Azerbaijani people.
- Mazda revolt in V-VI century. Contrast the teaching of Mazdaism in song creation.

---

⁶² Тариел Азертюрк «Генезис тюрка и тюркского языка»(на основе клинописи)в двух книгах. Баку.2019. II часть,стр 227-228

- Byzantine-Sassanid wars in Azerbaijani lands in the beginning of VII century. The weakening of art. Occupation of Azerbaijan by Arabs.
- VII - VIII - IX - X centuries conflict of Azerbaijani culture with Iranian and Arab cultures.
- Islam and its attitude to culture. The relation of Arab culture to the culture of conquered peoples.
- Arabian studies called "Arab culture" developing in Azerbaijan.

Music studies of Arab scholars. The basis of Arabian music theory, Arabian gamuts.

- Arabic instruments: *rubab*, *kemanqe*, *al - ud*, *barbad* and others.
- Arabic - Iranian music terminology.
- Arabian march music. Religious music. *Azanchilar* (who appeals people to pray in mosque) and characteristics of their creativity. Religious dances. Music and song in everyday life.
- The case of X Maharram. (10 February 680). The occurrence of these events on religious mystical scenes later.
- Babak and Azerbaijani people's struggle against Arab invaders. Music of Babak's movement.
- "*Dede Korkut*" is an ancient written folk art.
- *Gopuz* – old national musical instrument of Azerbaijan.
- Heroic, lyric, mourning folk songs reflected in the epos of the Azerbaijani people in VII-XI centuries (reference to the Dede Korkut epos).

Settlement of Turkish tribes in Azerbaijan and other Eastern countries due to complicated historical processes substantiates for the formation of ethnic genres inherent in *ashyg* (saz player) creativity. The epos "*Kitabi - Dede Korkut*", the sample of the initial chronological development period of epos is the ancient Turkic (*Oghuz*) monument. It even represented knightly songs of the Turkic nations on its own account in the literary work of the XV century. Dastan originated by the nomadic *oghuz* tribes in the Syr - Darya plains and in the wilderness around Ural in IX - X centuries, but somewhat later a part of the *oghuz* tribes was formed in Transcaucasia and Anatolia under the leadership of Sultan of the Seljuk dynasty in the 11th century.

The epic has its own options in the epic heritage of many Turkic nations, such as Turkmen, Kazakh, Turkish (Anatolia) and Uzbek. In the epic of Azerbaijan " in contrast to other Turkish epos and primarily Uzbek and Kyrgyz Epos, represent the transformation on its own account the folk heroic narratives like heroism, history,

mythology" ⁶³ [p.61-66]. Scientists refer to the whole of Azerbaijan as “Kitabi - *Dede Qorqut* “epos based on the analysis of styles and artistic features ...

“The Golden Age” of Azerbaijani Culture

1. Punishment runs of Caliphs to Transcaucasia. Establishment and mutual relations of the cultures of Caucasian peoples in XI - XII centuries. The epic of the Georgian people so called “Knight, dressed-in tiger skin ”, works of the geniuses of the Azerbaijani people like Nizami, Nasimi, Khagani and others. The Conquest of Caucasus by the *Seljuks* and the influence of *Seljuk* culture on the culture of Caucasian peoples.
2. The prosperity of the XII century Shirvan khanate. Shirvanshah's life and the role of entertaining music in this life. Interpretation of oral folklore of the Azerbaijani people with the eposes of Arab and other peoples, oral folklore of the Azerbaijani people. The Palace poets of XII century: *Abul - Uda, Khagani, Falaki, Mujir - Abdin, Beylagani* and others. Information about music in their creativity and its role in palace life for the people.
3. “The golden age” of the Azerbaijani culture is connected with the name of a great thinker Nizami Ganjavih (1141- 1203) of XII century and its 5 poems (*Khamsa*). In his works reflection of the role of music, its types, distribution of its characters, form, musical instruments, etc. *Mugham, tasnif* (national rhythmical melody), *rang* (*rhythmical music*), life and march music in Nizami's creative work. Subsequently, *ashyg* (saz master) Barbat's competitions (story telling).
4. The Conquest of Caucasus by Mongols and the destruction of Baghdad Caliphate resolutely. Stagnation in the development of culture of XIII-XVI centuries in Azerbaijan related to the internal political situation of the country. Influence of Mongols on Azerbaijani culture. Meetings by Ibrahim Darbandi in Azerbaijan.
5. Shirvanshah - cultural centers in Baku and Shamakhy. Culture in Azerbaijan in XIV-XV centuries. Music at the Shirvanshahs Palace. The spread of musical instruments brought by foreigners in Azerbaijan (especially by the invaders of XIII - XV centuries).

---

⁶³ Фейзуллаева А.«Китаби – Деде Горгуд» как совершенный образец отражения тюркских эпических традиций.//Азербайджан в многовековых многогранных культурных взаимосвязях. Сборник докладов IV Бакинского международного симпозиума. 4 – 6 июля 1998 года, Баку, Насир,1999. с. 61 – 66.

6. Influence of Iranian culture on the people of Azerbaijan during Safavid states. *Shia* in Islam and its revival in religious sect.
7. Muhammad Fizuli and his poetic creativity. Music and musical instruments in Fizuli's creativity.
8. Iran - Turkish wars in the period of XVI - XVII centuries in Azerbaijan. The characteristic of feudalism for these wars, and the appearance of wars in the musical and poetic creativity of the people.
9. Anti-feudal rebellions in Azerbaijan. "*Heroic epos Koroghlu and Jalali epic*". Appearance of these eposes and epics in music creativity of the peoples of Azerbaijan, Central Asia and Europe. Photos about the publishing of "*Koroghlu*" epos.
10. Trade relations of Azerbaijan with Russia. The entry of Russian culture into Azerbaijan.

... The musical culture of Azerbaijan in the XVI - XVII centuries has enriched, new *tasnifs* (national rhythmical melody), *rangs* (rhythmical music) have been created, classical *mugham* art, musical and poetic creativity of *ashygs* has developed very much. One of the poetic examples of Azerbaijani folklore in this era "*Koroghlu*" spread as a heroic epos. It should be note that the epos "*Koroghlu*" has gone beyond the borders of the country and has become popular among many Turkic-speaking peoples like Turkmen, Turkish (Anatolian), Uzbek, Kara-Kalpak, as well as Georgian, Tajik and other nations.

For the first time in 1842, *Koroghlu* epos was published in English in London, transmitting from South Azerbaijan to writing in 1930s of XIX century by Polish Turcologist A. Chodzko and later translated into Persian as he knew Persian better, with the purpose of publish in Europe.⁶⁴ The Polish orientalist for the helping to translation of the materials into English and their publishing appealed to the English translation committee and he was closely assisted in this matter by the lead Secretary of the Committee James Reynold (editor of the book), Henry Elison, Count Munuster, Sir George Thomas Stenton, Member of Parliament, Sir Alexander Johnstown, Sir John Campbell, John Giemar, V. Kruston and others. The book, based on A. Chodzko's materials does not only comprise "*Koroghlu*" epos, but also adds folklore examples of many of the peoples around the Caspian Sea. A. Chodzko's book consists of the following parts:

1. Preface;
2. Introduction to "*Koroghlu*";
3. "*Koroghlu's*" adventures and improvisations;

---

⁶⁴ Chodzko A. Specimen of the popular poetry of Persia as found in the Adventures and improvisations of Koroglu, The Bunit minstrel of Northern Persia and the songs of the people inhabiting the shores of the Caspian Sea. London. 1842.

4. People's songs of Astrakhan Tatars
5. Kalmyks' three melodies;
6. Turkmen melodies;
7. Songs of Iranian Turks (Azerbaijanis);
8. Iranian songs;
9. Songs of *Gilanites* and others;
10. Highland peoples of *Ruds*;
11. Songs of *Talyshs*;
12. Songs of *Mazandarans*;
13. Text examples;
14. 9 Iranian songs for playing fortepiano (together with Antoni D "Kontski)

The latest songs in the book are marked out with a note. There are folk songs and dances of Azerbaijan among them, such as "*Koroghlu*", "*Azerbaijan havası*" and "*Finjan*" ⁶⁵[p. 73 -79].

It should be noted that, while traveling to the Eastern countries, the turkologist himself received a manuscript of *Koroghlu* poems in Khoy, South Azerbaijan, and in his book allocated poetry translation into German in some part of these poems....

XII - XVIII centuries development of Azerbaijani culture.

Mutual cultural ties, cultural exchange, exchange of views and assimilation processes played a crucial role in the development of the culture of the Azerbaijani people. Thus, the entry of Azerbaijan into the Sassanid state has identified the integration of the population of Atropatena and Albania. The mutual influence of cultures led the Azerbaijani culture to development. The Arab-Muslim culture reinforced this process. It is possible to speak about the reunification of Turkic, Caucasian, Iranian and Arabian tribes into the Azerbaijani people. In the XI century the Turkish-speaking influence became stronger. The 12th century, rightly, is considered the period of Azerbaijan Renaissance. During this period, Azerbaijan cities such as Baku, Ganja, Shamakhy, Nakhchyvan, and Tabriz were developed. During the renaissance of Azerbaijan, music and literature reached a high level of development. Marvelous architectural monuments were built. It is enough to show the Sheikh Safiaddin religious complex in Ardebil, the Blue Mosque in Tabriz, the Khan's palace, and the Shirvanshahs palace in Baku.

---

⁶⁵ Иса – заде А.И. Образцы Азербайджанской народной музыки в книге Ходзько об эпосе « Кероглы»//Известия АН Азерб.ССР, Литература. Язык. Искусство№1, Б., «Элм»,1987.

According to scientists, medieval period of Azerbaijan was selected by the special activity of mutual cultural relations. Influence by the values of Persian, Arab and Turkish civilizations enriched local traditions and made the Azerbaijani culture unique.

The adaptation of ancient until Islam tradition in Azerbaijan to the Islamic culture was on the way of cultural development in the new historical context. Later on, in the historical culture of Azerbaijan, more and more confrontation of sedentary ethnoses with the new nomadic Turkic ethnics is noticeable. All these enabled the creation of interactions of art, new works, new styles and new trends. At the same time, cultural transit relations with the Caucasus, Central Asia, Europe, Iraq, India, Russia, East Arabia and Byzantine state must be marked as an important factor.

The successes of Azerbaijani diplomats should also be remembered. Thus, thanks to the generous contribution of *Aghgoyunlu* ruler - Uzun Hasan in the XV century, Azerbaijan has been in diplomatic relations with the Russian state, Italy, Hungary, Austria, Poland and other European countries.

XII century is also considered as cultural Renaissance of Azerbaijan. Development of cities, upsurge in the economic activity increased the awareness to the study of ancient philosophy, and also to understand the basics of science and art. The works of Nizami Ganjavi, Bahmanyar, Khagani Shirvani, Abul Hasan Shirvani, Safiaddin Urmavi, Ajami Nakhchivani, Gatran Tabrizi, Mahmud Shabustari, Nasiraddin Tusi, Imamaddin Nasimi, Muhammad Fizuli enrich information on mutual and cultural contacts. The conversation is mainly based on to use in a creative way the achievements of antiquity, Arabic-Muslim, Persian and Turkish cultures.

Expansion of Tsarist Russia in Transcaucasia, its role in the development of culture of the Azerbaijani people, Iranian, Turkish and Russian influence elements to the culture of Azerbaijan, increase of “*mesenats*” (patronizers) of poetry and musical heritage in the Khan's palaces (Garabagh, Shirvan, etc.), M.P. Vagif and his view to art, in particular to music, *ashyg* creativity (Yusif, Hasanaga, Assad, etc.) and motifs of this creativity, form and performance manners, improvisation, relation of *ashyg* creativity with XII - XVII centuries musical culture, as well as historical chronology - Abdul Latif, Mirza Adigozalov, Zeyn - Ul - Abdin - Shirvansky (“Bustan - As - Siyahi and “Riyaz - As Siyahe”) , A.Bakikhanov and his creativity, Azerbaijan musical instruments of 18th century, witness of foreign travelers' (Engelbert Kempfer, Verner Fon Simes, Streys and others), Azerbaijan's joining Russia in the beginning of XIX century and its role in the development of Azerbaijani culture, colony of tsar's policy and its barrier in the development of

Azerbaijani culture - all this chronology is evidence of the development of the cultural periods of Azerbaijan.

The revolution of 1905 in the development of Azerbaijani music.

Characteristics of the revolutionary movement in Azerbaijan. In the development of the revolutionary movement in Azerbaijan the role of I. Stalin and the Bolshevik party. Revolutionary songs and hymns about the Workers' movement ("*Marselyoza*", "*International*", "*Varsavyanka (The man in Warsaw)*", etc.).

Ashyq songs in Azerbaijan, different songs of Russian and Azerbaijani proletarians, revolutionary peasant songs. Awakening of the revolutionary self-esteem in a large population circle. Be enthusiastic about identical national art and music. The first shoots of operas and songs on revolutionaries (Sattarkhan, Yefremkhan, etc.).

Sources of opera in Azerbaijan.

1. The delayed appearance of the opera in Azerbaijan as a result of political and cultural tyranny by the Russian tsar. Religious factors that slow down the development of the opera.
2. Sources of opera in Azerbaijan:
  - a) "*Skomorokh*" art (*mockery-house*, *pubs*, *gypsy*, "*mütrabi*" (dancing boy in woman's dress)
  - b) "*Petrushachiy*" ("Petrushki" Puppet Theatre) theatre "*Kilim atasy*",
  - c) "*ashyg*" theatre
  - q) Folk songs
  - d) Ensemble – "*khanande*", "*tar*", "*kamancha*", *buben* (percussion musical instrument) and sometimes the fourth performer – "*nagharachy*" (*drammer*)
3. Religious sources of opera in Azerbaijan are: a) religious dances, b) dervish creativity, v) mystical scenes - "*shabih*" (elegy) scenes (*Shabih* theatre is our religious feelings, our religious love and it is a way to relieve it by paying the burden of suffering...). Their date of creation, access calmly to religious thematic household lines, and so on. The role of music in "*Shabih*". (Mughams, Instrumental accompany.) Other features: Western Europe, literary dramas of the Middle Ages, religious dramas of "*miracle*", parallels of "*mysteries*"(*Mystère* (Latin - ritual) - one of the medieval European theatre genres, which is related to religion).

4. Sources of opera in city care: a) “*zorxana*” (*Zorxana* is the area where the wrestlers are fighting in ancient Azerbaijani cities), “*kandirbaz*” (Circus artist showing numbers on the rope)- their history, b) drama – music in theatre, "live pictures" – In Shusha amateur troupe- led by the writer-educator A. Hagverdiyev, Fizuli's "Leyli and Majnun", "Farhad and Shirin" by A. Navai. In the late 90s staging of these works – “*Bakhtsiz javan*” ("Unlucky youngster"), “*Pari Jadu*” , “*Dağıdılmış yuva*”("Destroyed nest") by A. Hagverdiyev. “*Musibati Fakhraddin*” tragedy drama. The role of music in these works.
5. The general effect of the 1905 Revolution in the awaken of Azerbaijani people's self-esteem. Influence of musical culture of Caucasian peoples and Russian musical culture.

A new turning point in the development of XIX century of Azerbaijani music.

General characteristics of socio - political life of Azerbaijan in the early 19th century.

1. Development of trading capital and its influence on Azerbaijani culture. New impressions in Azerbaijan literature and poetry. M. F. Akhundov, his life and creativity. M. F. Akhundov's creativity. (Philosophy, literature, alphabet reconstruction) and the influence of Western Europe on the literature and poetry of Azerbaijan (Charles de Monteskye, Volter, Deni Didro, Paul Henry Holbach, *Heinrich Heine*. The beneficial effects of Russian poets (A.Griboyedov, A.Pushkin, M.Lermontov and others).
2. The rise of musical life of the Azerbaijani people of the XIX century. Unified relations of the 19th century Azerbaijani musicians and poets. XIX century Azerbaijani music and poetry (Mirza Shafi Vazeh, Gasimbay Zakir, Khurshudbanu Natavan, Seyid Azim Shirvani and others).
3. The outstanding musicians, singers and *ashygs* of the 19th century. (Sadigjan, Alaskar, Abbasgulu, Dadash, Mashadi Issi, Haji Husu, Chatyoghlu, M.Behbudov, Abdul Baghi, Islam Abdullayev, Kechachi Mammad, Palazoghlu) Characteristics of their creativity. Shusha, Shamakhi, Baku - as a center for the development of musical culture in Azerbaijan. Bringing tar to Azerbaijan. Changes in the design of tar by Sadygjan.
4. Azerbaijani musical and poetic *ashyg* creativity of XIX century. *Ashyg* song, its theme and style. Main subjects.
5. An ensemble of “*sazandalar*” and “*zurnachylar*”. Gurban Pirimov, Sasha Oganezashvili and Jabbar Garyaghdi. Translation of song texts from Persian to Azeri. Range of folk songs and *tasnifs*.

6. Development of home-based music. Characteristics of the 19th century folk dance music. Its rhythm, characteristic circulation. Types of dances. The kind of choreographic art. Its role in music. Music at wedding ceremonies.
7. Eastern concerts. Music penetration into the theatre. Secular music. The first music schools in Shusha, Goychay, Shamakhi. Distribution and popularity of Azerbaijani music in neighboring countries (Georgia, Iran, Central Asia, etc.)
8. Theoretical attempts of justification music. Navvab Shushinski (Mir Mohsun Navvab) and his creativity in this field.
9. Mugham. Kind of oral professional music. Azerbaijani mugham.

Part II

OUR NATIONAL WEALTH – MUGHAM

It is gratifying that *mugham* has found its deepest form in Azerbaijan today. We would like to give a little detail about *mugham*, the national wealth of Azerbaijan, following the above-mentioned chronology of Azerbaijan musical culture.

Mugham art has the deep roots in the cultural traditions and history of the Azerbaijani people, forming an important part of the oral heritage of professional music culture of Azerbaijan. In Azerbaijan, taking root of this cultural tradition are confirmed by the number of its connoisseurs in our country, as well as its vital role in national culture, which is an inexhaustible source of inspiration for Azerbaijani composers, artists, sculptors and poets. A number of general, artistic lines is associated Azerbaijani *mugham* with Iranian “*dastgahs*”, Uzbek-Tajik “*shashmakoms*”, Uighur “*mukams*”, Hindu “*ragas*”, Arabian “*nubas*” and Turkish “*tagsims*” and all these are the common and artistic traditions of Eastern music. Along with that, *mugham* art is perceived by Azerbaijanis as one of the main cultural values that constitute the basis of national self-knowledge and Azerbaijanism. This art is also popular among ethnic groups such as *Talishes*, *Mountainous Jews*, *Armenians*, *Lezghins*, *Georgians*, *Avars* living in the territory of Azerbaijan.

The artistic value of Azerbaijani *mugham* for its national culture, as well as for all humanity culture, its high significance was recognized by the influential international organization as UNESCO in 2003. UNESCO has declared *mugham* "one of the masterpieces of the oral and intangible cultural heritage of humanity." In the Azerbaijani music, the term of "*mugham*" also refers to the categories of mode, melody and genre. In the treatise of a prominent Azerbaijani music theorist, performer and composer of the 14th century, Abdulkadir Maraghai with respect to wide-spread 12 main modes (“*Busalik, Navva, Ushshag, Rast, Irag, Isfahan, Zirafkend, Bozurg, Rahavi, Huseyni and Hijaz*”) in the Middle Ages, in Near and Central Eastern music “*lad*”(mode) is applied. At present, there are not only seven main modes in Azerbaijan music (“*Rast, Shur, Segah, Chahargah, Bayati-Shiraz, Humayun, Shushtar*”), but also numerous tonal variants as (“*Mahur, Dugah, Bayati-Gajar, Kharij Segah, Orta Segah, Mirza Hussein Segahi, Yetim Segah*”, etc.) is also called *mugham*. *Mugham* term refers to the broad sense, as well as to the branches of the main modes, which also reflects them like mode as a whole.

In the contemporary musical life of Azerbaijan, as well as free rhymed melodies are called "*mugham*". Although the traditional *mugham* repertoire

combines various types of improvisation melodies, without certain rhythm ("*bahrsiz hava*" – non rhythmic music), tune-up melodies ("*bahrli hava*"-rhythmic music) and *mixed rhymed* melodies ("*mixed rhythmic music*"), when asked the musician to sing *mugham* without exception, "*non rhythmic music*" is intended. According to the widespread opinion, the melodic style of *mugham* can be traced to its traditional reading of "*Quran*" (Koran) with its roots, but some scholars think its origin to be in the hymn traditions of Avesta. Although these two standpoints become forked in determining the origins of *mugham* melodic style, they coincide in the assessment of their origin as a sacral manifestation.

Mugham is the common name of the large-scale genre of Azerbaijan traditional music and concerns to all types of *mugham*, although each of them has its own unique name. The main musical forms representing this genre are "*dastgah*" (vocal-instrumental or kinds of exclusively instrumental), *mugham* (vocal-instrumental, solo-instrumental and types of solo - vocal) and "*zarbi-mugham*"-(*mugham* by percussion).

"*Dastgah*" is the largest set of *mugham* forms available in Azerbaijani music for its scale and artistic idea.

Vocal-instrumental "*dastgah*" s (the earliest form of "*dastgah*") were widely spread in the 19th century in Shusha, Shamakhi, Baku, Ganja, Lankaran and Shaki. The first scientific description of "*dastgah*"s were found in the treatise of "*Vuzuh ul-Argam*" (1884) by the Azerbaijani scientist Mir Mohsun Navvab Garabaghi. Nevertheless, "*dastgah*"s did not have the principles of a fixed form until the 20th of XX century. The same "*dastgah*" could be performed in different versions of Garabagh, Baku and Shamakhi *mugham* performing school.

In 1922, the teaching of *mugham* was included in the curriculum of the first European musical education institution opened in Baku. The compilation of the curriculum resulted in considerable reforms in the structure of Azerbaijani "*dastgah*"s and relative unification of traditional local schools. According to the order of Uzeyir Hajibeyli (1885-1948), the most influential musicians of the time (Mirza Faraj Rzayev, Mirza Mansur Mansurov, Ahmed khan Bakikhanov, Arsen Yaramishov, Seyid Shushinski, Zulfu Adigozalov) developed the reduced educational versions of "*dastgah*"s. In addition to the editions of educational versions within the 20th and 30th expanded versions of the great artists - the masters of that time continued its availability. But later, the performance of reduced versions began to strengthen his position in concert practice, radio broadcasts, and gramophone writings. During the first decades of the XX century a number of melodies performed in the Azerbaijani "*dastgah*"s were forgotten in the 60s and 70s.

The main difference between the form of “*dastgah*” and the form of *mugham* is that, the musical form of “*dastgah*” based on several different mode- *mugham* systems. Whereas *mugham* itself with all its possible tones within the limit of a *mode- mugham* is composed of a musical composition. Accordingly, the scale of *dastgah* and *mughams* differs (the only exception is “*Rahab mugham*”, which in turn has transformed from “*dastgah*” to *mugham* in the process of its historical evolution and preserved the principles of mode and composition of “*dastgah*” to some extent.

Vocal-instrumental types of compositions are usually performed by the participants' board. A *singer-“khanande”* who performs on the percussion “*qaval*” definitely is included among them, as well as “*tar*” and “*kamancha*” players. This staff of *mugham* and “*dastgah*” performers is called “*Mugham Trio*”, which has been widespread in Azerbaijan since the end of the 19th century, although it is often accompanied by broader musician staff. In recent years, “*dastgah*” performing by a “*solist-khanande*”(solo performer) has been involved in the musical practice in Azerbaijan.⁶⁶

Vocal-instrumental “*dastgah*” combines fixed music size as (“*Daramad*”, “*Tasniflar*”, “*Ranglar*”) and free-rhymed improvised parts as (“*Bardasht*”, “*Maye*” and “*Shobat*”). There are also parts that adaptable both types of melodies at the same time as (“*Zarbi-Mugham*”) in some *mughams*. “*Daramat*” and “*Bardasht*” are instrumental plays of introductory character. The third part, “*Maye*” (originally referred to as “dough leaven”), is the main and largest department in each “*dastgah*”. “*Daramat*”, “*Bardasht*” and “*Shobat*” are the absolute parts of vocal instrumental “*dastgah*”, determines the movement and logic of its shape. “*Tasniflar*” (song type vocal instrumental melodies) and “*Ranglar*”(mostly dance character instrumental plays) provide a beauty by being performed. Their choice depends on the player's desire, taste and artistic meaning. The procedure of replacement of the departments in *mugham* from the tune (“*maye*”) of melody to upper octave definitely with final return towards “*maye*” form the graded order of raising, and later “*dastgah*” is considered completed. Dramaturgy of *mugham* revives itself as a cyclical manifestation of the spirit of human substitution, whose consistency is directed to an emotional peak in each set of “*dastgah*”. *Mugham* embodies the spiritual idea of human personality. This path is going through the way of a gradual liberation of the human soul from social bonds, the departure of the outer world, and the inner personal emotions and experiences of the world, and sometimes it is the ecstatic experience that emerges as a result of emotionally high levels, followed by a freedom.

---

⁶⁶ *Tariyel Məmmədov. “Musiqi dünyası”. Bakı. 2011.*

The art of *mugham* is connected with classical poetry with unbroken wires. A number of melodies in *mugham* bear the names of poetry forms like “*masnavi*”, “*saginama*”, “*samai*”, “*shahrashub*”, “*dubeyti*”, which expresses their loyalty to the same poetic forms or maybe indicates even their origins. Vocal *mugham* melodies are read by poems written in quantum dimensions adapted to the characteristics of the Azerbaijani language. Vocal *mugham* melodies are read by poems written in quantum dimensions of *aruz rhythm* (classical poetic rhythm in poetry oriental) adapted to the characteristics of the Azerbaijani language.

Ghazal, the classical poetry genre is the main form of poetry performed in *mughams*. Past “*khanandes*” preferred more the *ghazals* of the medieval Azerbaijani poets like Nizami Ganjavi and Khagani Shirvani (XII), Imadeddin Nasimi (XIV), Shah Ismayil Khatai and Mohammed Fuzuli (XVI), Molla Panah Vagif (XVIII), Khurshid Banu Natavan, Seyid Azim Shirvani (XIX). The singers of the present era are more likely to fall into the *ghazals* of Aliaga Vahid (XX) - the last of the classical Azerbaijani poets. Present “*khanandes*” mostly address the latter classical poet of Azerbaijan, Aliagha Vahid (XX).

Along with gazelles one can also use folk poems in *mughams* (mainly in “*zarbi-mughams*”), as well as in poetic forms of “*goshma*” or “*bayati*”. “*Khanande*” is free to choose his poem, but she should also consider the musical character of his performing of *mugham*, for instance, the *ghazals* for the Rast *mugham* with its bright musical composition aren't suitable according to the characteristic given by U.Hajibeyli about the *mughams* like “*Humayun*” which creates “feeling of sorrow”, or “*Shushtar*” is frequently used in religious and mourning ceremonies.⁶⁷

Until the early XX century, the “*khanande*”s of Azerbaijan followed the tradition of playing *mugham* melodies with Persian poems. This tradition has been terminated by the outstanding Azerbaijani “*khanande*” Jabbar Garyagdioghlu (1861-1944). Starting with it, the performance of *mughams* in the Azerbaijani language has become a tradition in Azerbaijan, as well as in all South Caucasus, where Azerbaijani *mughams* have a very wide popularity.

On the basis of instrumental types of *mugham* stands the same structure and principles of expanding the form of vocal-instrumental varieties. The only difference is that in the instrumental compositions as a rule are not played “*Daramat*”, “*Bardasht*” and “*Tasniflar*”.

---

⁶⁷ Hacibəyli Ü. Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları. Bakı, Yazıçı, 1985, s. 21

Instrumental types of *mugham* were widespread in Azerbaijan in the early XX century with the formation of talented instrumental performers and flourishing of instrumental performances. The reform of the tar on Azerbaijan (Mirza Sadig Asad oghlu) played a significant role as a result of which the musical instrument, which came from Iran to Azerbaijan, gained a stronger voice for the concert compared with Iran. Nowadays “*dastgahs*” can also be played solo in other traditional instruments as “*kamancha*”, “*ud*”, “*canon*” (string instrument), “*zurna*”, “*balaban*”, “*ney*” (wind instrument). From the XX century some European musical instruments (“*clarinet*”, “*gaboy(oboe)*”, “*garmon*”) have been included in traditional music, and performance of *mughams* in these instruments have been adopted authentically by the Azerbaijani society.

Vocal *mugham* (*without instrumental accompaniment*) is used in ceremonies or mournings and is played by religious or mourning poems written in poetic forms of ghazals and odes.

“*Zarbi-mughams*” (also called rhythmic *mughams*) consist of one part vocal-instrumental composition in a mode and belongs to a small group of independent *mugham* forms. Currently, “*Garabagh Shikastasi*”, “*Shirvan Shikestasi*”, “*Kasma Shikasta*”, “*Zarbi-Simai-Shams*”, “*Zarbi-Mansuriya*”, “*Arazbari*”, “*Ovshari*”, “*Maani*”, “*Heyrati*” from 18 samples known in music experience of the 19th century of this musical genre has kept its popularity. Characteristic features of these compositions in terms of rhythm are corresponding of freely vocal melodies (usually in high register) to rhythmic instrumental accompaniment. However,

there are also unique instrumental examples of this genre ("*rhythmical music* ") preserved within the framework of a particular rhythm ("*Heydari*").⁶⁸

Culture of *mugham* performing:

During 20s of XIX century till the beginning of XX century the literary-artistic ceremonies created in the cities of Azerbaijan had a significant role in the dissemination of *mugham* performing and its professional shaping. The best known from those were "*Maclisi-Faramushan*" , "*Maclisi-Uns*", Association of Musicians in Shusha, "*Beytus-safa*" and Music Majlis (Assembly) of Mahmud agha in Shamakhi, "*Macma-ush-shuara*" in Baku, "*Divani-hikmat*" in Ganja, "*Anjcuman-ush-shuara*" in Ordubad, "*Fovjul-fusaha*" in Lankaran. In those Assemblies there gathered poets, literati, musicians, common educated people, wise men and connoisseur of music, they listened attentively to *mughams*, and led discussion around performing music and poems tenderly. In the 19th and in the early 20th century above mentioned assemblies had a significant role in terms of professionally perfecting of Azerbaijan *mugham* performers.

Attached in mosques, as well as "*rovzakhans*" (men who reads elegy and music performers in rituals) schools had the particular education level. At the schools boys who had good voice were taught perform *mughams* fairly and pronounce poems correctly. For the 20s of XX century these schools were the only education temple, which caused perfection of professional *mugham* performing.⁶⁹

From the 20s of XX century in the Soviet period Azerbaijan music education including *mugham* teaching carried out according to the system consisting of 3 stages; such as music school-music college- Conservatoire. Thus, education process of *mugham* teaching takes formally 14 or 15 years at present. Performers themselves consider that, due to become like a professional musician they have to practice lasting not earlier than 5-10 years. Then, it is feasible 20-25 years to become master, i.e. professional in *mugham* performing. This stage of demand by itself raises *mugham* to the level of professional art with oral tradition.

Mugham performing art demands musician unusual music memory and sense, as well as, improvisation ability, i.e., talent of composer. Professional musician must to know all *mugham* repertoires, along with perform in front of people without train should sing every *mugham*. "*Khanande*" have to know well the classical poetry and *aruz* rhythm, should have voice of range not less 2 octaves. The instrumental performer ("*sazande*") is able to perform *mugham* in different

---

⁶⁸ F.Şuşinski "Azərbaycan xalq musiqiçiləri" Bakı.Yazıçı.1985.

⁶⁹ İsmayılov M.S. Azərbaycan xalq musiqisinin janrları. Bakı.1984.

solo and accompanist versions. *Mugham* performer is considered master when he performs all the demands.

Formerly and also at present teaching process of *mugham* art happens in the known form directly by transfer to students from teachers. Teacher performs pieces from melodies, student repeats it until remembering perfectly, following this a piece of melody next in turn is repeated by student and as far as he keeps melody as a whole teaching process continues. Frequently students use *mugham* CDs at home, as well as, they take dictaphone to classes for recording the melodies learnt and the teacher's references.⁷⁰

The culture of *mugham* performing has formed from achievements of creative work of a number of generations of "*khanandes*" and "*sazandes*" of bright musicians well-known in all Caucasus and Iran. From a great deal of former "*khanandes*" we can only mention such names more impressive like Mirza Sattar, Haji Husu, Mashadi Isi, Abulhasan khan Azer Iqbal, Mirza Mukhtar Mammadzadeh, Jabbar Garyaghdoghlu, Alasger Abdullayev, Abdulbagio Zulalov, Aghasaid Aghabalaoghlu, Mirtaghi Mirbabayev, Majid Behbudov, Kechachi oghlu Mohammad, Islam Abdullayev, Mashadi Mammad Farzaliyev, Huseyngulu Sarabski, Seyid and Khan Shushinskies, Bulbul, Zulfu Adygozalov. Among the former brighter "*sazandes*" some "*tarsans*" (tar players) have got much more popularity, their names are followings: Mirza Sadig Asad oghlu, Mirza Faraj Rzayev, Mashadi Jamil Amirov, Shirin Akhundov, Mashadi Zeynal Hagverdiyev, Mirza Mansur Mansurov, Gurban Pirimov, Bakykhanov brothers, Pasha Aliyev, Firuz Alizade, "*kaman*" players Ismayil Talyshinski, Gylman Salahov, "*garmon*" players Abutayb Yusifov, Kamrabayim, Ahad Aliyev, Karbalayi Latif, Teyyub Damirov, "*zurna*" player Ali Karimov.⁷¹

In the Soviet period *mugham* performing preserved and developed by the "*khanandes*" like Abulfat Aliyev, Gulu Asgarov, Nariman Aliyev, Hagigat Rzayeva, Yavar Lalantarli, Zahra Rahimova, Jahan Talyshinskaya, Fatma Mehraliyeva, Rubaba Muradova, Shovkat Alakbarova, Tohfa Aliyeva, Hajybaba Huseynov, Yagub Mammadov, "*tarzans*" (tar players) as Ahsan Dadashov, Bahram Mansurov, Baba Salahov, Kamil Ahmadov, haji Mammadov, Habib Bayramov, Mammadagha Muradov, Amirulla Mammadbayli, Khosrov Malikov, Adil Garay, Anvar Mansurov, "*kaman*" players as Gylman Salahov, Talat Bakikhanov, Elman Badalov, Adalat Vazirov, "*garmon*" players like Latif

---

⁷⁰ Ali Aslanoğlu "Mugham poetry and perception" Elm.2004

⁷¹ Kərimov K. "Azərbaycan miniatürləri". Bakı. İşiq. 1980. səh -22.

Aliyev, Abutalyb Yusifov, Ahad Farzalioghlu, Mashadi Ali, teyyub Damirov, folk music performers like Nadir Akhundov, Aghasaf Seyidov, Firuza Zeynalova.

“*Khanandes*” like Islam Rzayev, Arif Babayev, Alibaba Mammadov, Janali Akbarov, Aghakhan Abdullayev, Alim Gasymov, mansum Ibrahimov, Sakina Ismayylova, Gandab Guliyeva, Malak Khanym Ayyubova, Zabit Nabizade, zahid Guliyev, “*tarzans*”(tar players) like Aghasalim Abdullayev, Vamig Mammadaliyev, Mohlat Muslimov, Firuz Aliyev, Sarvar Ibrahimov, “*kaman*” players as Habil Aliyev, Mirnazim Asadullayev, Shafiga Eyvazova, Fakhraddin Dadashov, Adalat Vazirov and pedagogues have made great gifts to the culture of Azerbaijan *mugham* performing.

And I would like to mention our modern culture figures, our perfect masters. It is not feasible to mention professor, Doctor of art, and scientist Haji Abbasgulu Najafzadeh, who is known as a perfectionist, a virtuoso performer of the national musical instruments of Azerbaijan and is loved by the people. Haji Abbasgulu Najafzadeh, as a skilled expert on Azerbaijani national instruments, as an organologist, gifted a great treasure to the Azerbaijani musical culture. His skillful performance in musical instruments made him popular and people love him. In addition, an Azerbaijani artist with simple human qualities has become a favorite of all his students, not only with his performance, but very modest, kind behavior and excellent pedagogical activities. Haji Abbasgulu Najafzadeh has a special place in the history of Azerbaijani musical culture. As much as our music history is rich in art, our artists and masters are also very knowledgeable.

For the first time in Muslim East Azerbaijan musicians have begun to address to the auditorium of non-traditional listener for “*mugham*” by going on tours to Europe and gramophone records. Initially, in 1906 the English Joint-Stock Company of “Gramophone” prepared gramophone records performed by prominent “*khanande*” Jabbar Garyaghyoghlu and other Azerbaijan musicians. Within the period from 1906 till 1914 a few gramophone firms, including the Company of “Pate brothers” of France, German Joint-Stock Company of “Sport Record”, Russian Companies as “Extraphone”, “Concert-Record”, “Monarch Record”, “Gramophone Record”, “Premier Record” put up tens of records consisting of Azerbaijani “*mughams*”, “*tasnifs*”, “*rangs*”.⁷²

---

⁷² “*Mugham haqqında əlyazmalar toplusu*”. 2005.

After the establishment of Soviet regime in Azerbaijan, especially at the beginning of 30s music culture is taken under the State Control as a whole. Azerbaijan music had no access for a long time in the international music arena due to the “Iron curtain” policy conducted by the Soviet State. At the beginning of XX century within the period of the western auditorium interested in the eastern art, according the known political situation as free access denied for the Azerbaijan musicians traditional musicians of the Soviet East had no such an access as well. Correspondingly, in the artistic arena of the West from the music cultures of Muslim Middle East has held more places Arabian, Iranian and Turkish traditional music. In the external cultural place along with lose of position of Azerbaijani “*mughami*” within Azerbaijan 20s-30s of the last century nihilist tendency expressed on the known slogans (“*doloy tar*”- away with *tar*, “*doloy mugham*”- away with *mugham*) slowly swayed social status of “*mughami*” art.

Although from the beginning of 30s till 70s of XX century in the public of Azerbaijan regard “*mughama*” (eastern melody) as an ordinary art became stronger slowly, in any case in public or in definite part of it didn’t reduce popularity of “*mughama*”. Merely in 70s of 20th century relation to “*mughami*” art began to change round after implementation of international symposiums and festivals (Moscow 1971, Almaty 1973, Samarkand 1978, 1983) of traditional music under the UNESCO’s trusteeship and producing wide echo of these events in the Soviet Society. These events caused awaken of interest in traditional music art and forming of views concerning it high level professional art.

Since 90s of XX century Azerbaijani “*mughani*” art has begun to draw attention to itself gradually widely of audiences, specialists and managers throughout the world. Traditional musicians of Azerbaijan participate in the international festivals, go on tours throughout the world, and their CDs are recorded in the largest recording studios of the West.

“*Mughani*” art was inspiring source to the creativity of Azerbaijani composers of 20th century and remained so. “*Mughams*” gave birth to a great deal of musical works and new genres of Azerbaijani music from 1908, when the beginning of professional music theatre, the Azerbaijani prominent composer Uzeir Hajibayli’s first opera staged in Baku. Among the latest works feasible remark of the “*mughani*” opera (Uzeir and Jeyhun Hajybayov brothers and so on.), symphonic and choir “*mughams*” (Fikrat Amirov, Niyazi, Suleyman Alasgarov, nazim Aliverdibayov), sonata- “*mughani*” (Agshin Alizade, Nariman Mammadov), jazz- “*mughani*” (Vagif Mustafazade, Rafiq Babayev, Aziza Mustafazade). A very long list of the different works of Azerbaijani composers widening nowadays is based on the traditions of “*mughani*”.

Preserve of ancient “*mughani*” art, transfer to future generation of performing art, which has a rich history is moral obligation of each man of art.

For the first time in Azerbaijan according to the resolution of the Presidium of Azerbaijan National Academy of Sciences, dated 2014 in the Institute of Architecture and Art of ANAS established the department of “*Mugham study*”, which has a significant role in the development of Azerbaijani culture. Head of

Department is Dr of Sciences in art study, Professor Sevil Farhadova. Thus, there was laid *mugham* study of Azerbaijan and it caused the study of “*mugham*” again and fundamental scientific investigation in the period of independence years. Scientific and Honorary Art Figure, academician Rafael Huseynov mentioned that in Azerbaijan to study “*mugham*” art is very important, and in this direction strict obligations stand in front of the Department of “*Mugham* study”, performing at the Institute of Architecture and Art of ANAS. Remarking of “*Mugham* is our national wealth” academician R. Huseynov said that, for the deeply learning of this art is significant music education and investigation of old sources.

Mehriban Aliyeva, Vice President, First Lady of Azerbaijan, who has taken on such an honorable and responsible mission as the development of our culture and education, the protection of our spiritual wealth, and the recognition of our country in the international arena, has earned the confidence of every Azerbaijani. Mrs. M. Aliyeva's contribution in the development of folk music, our unique *mughams* and poetry is great. It is not accidental that she was deserved the name of the first Azerbaijani woman to be the Goodwill Ambassador in the field of oral and musical traditions of a reputable international organization like UNESCO. To attach great importance to the culture of Azerbaijan by UNESCO, initiatives in the direction of preserving and disseminating our *mughams* as a valuable legacy and the approval of such events like the establishment of the *Mugham* Center is directly related to the name of Mrs. Mehriban A. The idea of creating the “Caucasus Folk Traditions House” in Baku belongs to Mrs. Aliyeva. Mrs. M. Aliyeva's social activity is very extensive and covers the entire territory of Azerbaijan. Mrs. Mehriban Aliyeva, President of the Heydar Aliyev Foundation, UNESCO Goodwill Ambassador, Chair of the Foundation for Friends of Azerbaijani Culture, President of the Azerbaijan Gymnastics Federation, Editor-in-Chief of the Azerbaijan-Heritage Magazine and she was also named the Goodwill Ambassador of the Organization of Science and Culture (ISESCO). It should be admitted that some time ago, at the initiative and direct support of the President of the Heydar Aliyev Foundation, Goodwill Ambassador of UNESCO and ISESCO MP Mehriban Aliyeva the International festival “World of *Mugham*” held at the International *Mugham* Center aroused great interest all over the world. The rich music of the Azerbaijani people has a long history. Folk music, running from the hearts of people like crystal mountain springs, has lived for centuries, progressed, and has passed through generations up today. *Mugham*, a branch of our national music is so pleasant and fascinating that our people in ancient times expressed their own troubles in the language of *mugham*.

Mehriban Aliyeva, President of the Heydar Aliyev Foundation, Goodwill Ambassador of UNESCO, MP, continues the tradition of the great leader today,

giving new breath to our recently almost forgotten *mugham*. As a result of alien songs, populist, inexpensive talent-seeking singers found their way to the radio and television channels, the music has been greatly suppressed by the tendency of music lovers, away from folk music, and their tendency to look down on it.

Mugham masters, *mugham* lovers and most of the people, who saw the expansion of this harmful tendency were upset and dissatisfied. Even during this time when the art of *mugham* was suppressed, Mrs. Mehriban showed great support for it.

For a long time, all the people of Azerbaijan, our compatriots living in different countries and *mugham* lovers breathe freely, because everyone is satisfied about *mugham* care and confident that our *mugamat* will live forever. This confidence was given to them by Mrs. M. Aliyeva.

Earlier, President Ilham Aliyev and Mrs Mehriban Aliyeva spent hours at *mugham* concerts and listened to their singers with great interest that it would soon be revived. Soon there was a revival in this area, and a great concert of famous *mugham* masters was organized. *Mugham* contests held on television, giving honorary titles to talented singers from the older and younger generations, awarding Presidential scholarships to retired artists, as well as the implementation of this scholarship to gifted children relates to a series of actions taken.

Since 2005, Heydar Aliyev Foundation has launched the "*Mugham* Television Competition" to preserve the art of *mugham*, convey the rich history of performing arts to future generations, and breeding a new generation of performers.

The first *mugham* competition was held in 2005 on the occasion of the 120th anniversary of the birth of the prominent Azerbaijani composer Uzeyir Hajibeyli. The jury composed of the most experienced *mugham* experts, listened to about 500 young performers from all over Azerbaijan and selected 20 participants.

In 2007, 2009, 2011, 2013 and 2015, *mugham* contests were held and the winners were awarded by the Heydar Aliyev Foundation. In particular, I would like to emphasize that by the final decision of the jury at the final night of the "Mugham Competition 2011" Miralam Miralamov and Sabina Arabli were awarded to the first place.

On March 19, 2019, the International *Mugham* Center hosted the next event of the “Mugham-2019” television *mugham* competition by the support of HeydarAliyev Foundation, based on the project of the Azerbaijan Culture Foundation, organized by the Azerbaijan Television and with the participation of the Ministry of Culture. All the time maintaining freshness and gaining worldwide popularity Azerbaijani *mughamis* experiencing a new era of development. Along with master artists new generation of performers also express them by majestic performances. Now they perform in great scenes and our young people decently represent the musical culture of Azerbaijan, both in our country and abroad.

Among the laureates of the *mugham* television contests welcomed both in our country and beyond, held firstly in 2005 have *khanendast* that now teach the art of *mugham*, and convey their knowledge and artistic skills to the next generation.

The jury of the contest is People's Artists Alibaba Mammadov, Arif Babayev, Sakina Ismayilova, Mansum Ibrahimov, Malakkhanym Ayyubova, and Sardar Farajov, Honored Artist of the Union of Composers. Currently, the "Intangible Cultural Heritage" list contains examples of intangible culture related to Azerbaijan. These are:

- Azerbaijani *mugham*(2008)
- Novruz Holiday (2009)
- Azerbaijani *ashygart* (2009)
- Traditional Azerbaijani carpet art in Azerbaijan Republic(2010)
- Make and Performance of a Tar Musical Instrument (2012)
- Chovkan, traditional game by Karabakh horse in the Republic of Azerbaijan (2013)
- We can call the names of the Azerbaijani silky headgear (2014) and so on.

Our country has been a member of UNESCO for 22 years. In 1996 UNESCO and Azerbaijan signed a memorandum of cooperation. Since then, our relationship with this influential UN science, education and culture organization is expanding. As a result of these ties, a number of cultural and spiritual monuments of Azerbaijan are protected by UNESCO as the highest values of humanity.

III part

CULTURAL TIES OF AZERBAIJAN

As we know our scientists, academics and public figures, art figures have not done little to study, research and propagate not only Azerbaijan, the Caucasus, but also the world culture on the whole. However, cultural relations should not only be reflected, but also need to be analyzed. Protecting the cultures of ethnic nations is very important at the time of modern globalization, while the traditions are almost forgotten. Getting detailed information about the history, occupation, culture, traditions and current status of the peoples of this region to highlight it in various media is considered the priority issue nowadays. It is evident that the culture, language and traditions of each nation are an essential element of self-denial. Researches in this area, investigations in the cultural field of the minority peoples of the Caucasus shows that, the attitudes of ordinary people towards protecting their national traditions, languages and also interests are based on the multicultural values. As you know, the situation in the Caucasus is quite complicated both in political and economic terms. Of course, this inevitably affects the cultural situation. It should be noted that cultural thematic is a modern communication tool. Because all these are related to each other. And progress in Azerbaijan is continuing. As you look at the above-mentioned sources, it is impossible not to overestimate how much the Azerbaijani culture has grown.

We must underscore that Azerbaijani culture has a strong influence on the culture of neighboring countries. Throughout the centuries Azerbaijan preserved and developed its music, traditions, its mourning music, folklore, oral folklore, professional music, and etc. The Azerbaijani people have never looked at the culture and art of other peoples and have not adopted it. On the contrary, some neighboring Caucasian nations assimilated Azerbaijani music, art, culture, even traditions and accessed into the world arena. For instance, we would like to share some facts known us.

In the 1980s and early 1990s, the Armenian dance ensemble performed the Azerbaijani music throughout the whole tour while on tour to the United States and declared it as Armenian dance.⁷³ For example, the dance "*Gochali*" is a folk dance of Azerbaijan, and there is an explanation of this dance. So, there was a famous "*gochu*" (brave man) in Baku named *Goch* Ali, and according to the legend, this man namely for the next injustice (March slaughters) inflicted reprisals to the Armenians. As the name of the dance shows, *Goch* and Ali can not be in Armenians. That is, Ali's name is alien to Armenians. Because it is the Muslim

---

⁷³ *Az. TV « Приглашение на танец» 1989 il.(veriliş)*

name. They do not even change their name; they call the dance "*Gochali*" as Armenian dance. The documentary called "*Invitation to Dance*" was broadcasted on AzTV and was never broadcasted once more. Mainly in this documentary while Armenians visited the United States during their tour Azerbaijani folk dances including "*Kochari*", "*Tarakama*", "*Uzundara*", etc. they noticed by their own folk dances. The film is produced in 1989. ... In another source the song named "Ay galbi kovrek" by the Azerbaijani composer Ramiz Mirishli, the words written by Fikrat Goja was performed by Armenian singer, and was popular by the Armenian song. The fascinating romance "*Sansiz*" (Without you) belonging to the founder of Azerbaijan classical music U. Hajibeyli was performed by People's artist of Armenia, Ruben Matevosyan. The unique Azerbaijani folk song "*Labu-lab*" by performing eminent artisan Rashid Behbudov for long years is still being sung by name "*Chem u chem*" in Armenian language. Azerbaijani "*mugham*", Azerbaijani folk music, the songs of professional Azerbaijani composers have been moved to Armenia by different ways, and these proficient resources of Azerbaijan continue to spread around the world under the name of Armenian music. If to include in the list the soloists of Baku Philharmonic Society; People's Artist, "*kaman*" player Nefton Grigoryan, Honored Artist, "*kaman*" player Boris Keropyan, these two instrumentalist performers perfectly achieved performance of Azerbaijani "*mugham dastgahs*" and recommended prepared Armenian students to continue this tradition. The singers lived in Baku but originally Armenian, such as Baku "*tar*" player Stanislav Khachanyan in 1972, Boka, Jora Kirovabadski in 1988 took by themselves a great deal of folk songs and composer songs and also works of Azerbaijani music. Today they present in Armenian language as Armenian music generously the musical heritage, which they took by themselves. This list can be extended.

It is no coincidence that Russian musician V.S. Vinogradov in his book, which named "Traditional Iranian national music" explains performing styles and their specific techniques, presents the composition of "*dastgahs*" and takes into consideration of coexistence, identity of three main "*mugham*" schools in Azerbaijan, such as Baku, Shirvan, Garabagh. The Russian musician writes in his essay: "*Mughams* never was available in Armenians' folk music. Two "*Mughams*" like "*Shur*" and "*Rast*" in the Middle Ages, they mutually cooperated with the North Azerbaijanis".....⁷⁴

As a tradition throughout history, poetry - music, music - poetry in Azerbaijan developed in parallel with one another, and today this tradition is being continued. Medieval East Scholars have invented various kinds of poetry rhythms, giving

---

⁷⁴ V.S.Vinogradov «Традиционная Иранская национальная музыка»

great importance to poetry and their rules of rhythm, and have shown them in the form of a circle in tables. Azerbaijani scholars and musicians have shown the way to compose different musical compositions consisting of the circles of table belonging to poetry shapes expanding this theory and method in very ancient times. But it should be noted that this technique was able to show the rhythm and rhymes of songs composed, but in sequence tone scale of the song, and its various high pitches, in a word, the harmony could not show. These were written in oral memory, depending on the composer himself. This method undoubtedly has become an elementary stage afterwards developed, improved by the composers and musicians and got a definite "note" system.

Thus the existence of music in Azerbaijan in the Middle Ages has been proven by historical documents, not just a question of doubt, but even a perfect note system in a certain period. So we come across the historical copies that prove works of Safiaddin Urmavi, Abdulkadir Maraghai and others written through this note system.

According to historical documents drawing attention work of the famous philosopher Al-Farabi published in 941, named "*Al-maqalat*" (Collection of articles), which consists of the primitive "note" musical system we have mentioned above. The musical writing system prepared by the well-known master musician Khaja Safiaddin Abdul-Momoun Ibn-Yusif-al Urmavi, who lived and created in the thirteenth century was more perfect compared to compile by the famous philosopher Al Farabi. The 14th century Azerbaijani musician Haji Abdul Gadir Maraghai shows that he wrote some of his compositions by this "note" system in his works called "*Jame - ul - Alhan*" and "*Magasil - Alhan*", mentioning the musical rules. All these examples can be found in the works of prominent Honored Science and Art Figure of Azerbaijan, academician Zemfira Safarova, written in various times, such as in 1989, "*Vuzuhul-Arqam*" treatise by M.M.Navvab, in 1995 "*Safiyaddin Urmavi*" , in 1997 "*Abdul Qadir Maraghai*". The music written by modern note system began almost in the late 19th century in and the early 20th century in Azerbaijan and its real development was after the establishment of the Soviet Union in Azerbaijan.

Great U. Hajibayli wrote: "Scientific research and analysis of musical forms as folk songs, "*tasnifs*" and "*diringis*", dances and etc. of Azerbaijan shows that the music art of the Azerbaijani people is based on the most proportional and serious system. All scientific and theoretical issues of Azerbaijani folk music are also based on this system".⁷⁵

---

⁷⁵ *Hacıbəyli Ü. Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları. Bakı, Yazıçı, 1985, s. 21*

At the beginning of the twentieth century, the socio - economic situation in Azerbaijan was variable. In spite of the fact that Azerbaijan was divided into two parts that both side of Azerbaijan lived in difficulties all-round. Complicated political situation, the domestic problems and to insult separating the same people and nation each other even though seemed normal but of course, mostly injured were the people of Azerbaijan. History repeats more than once disasters as the history of hundreds of times, thousands of torments and atrocities, the time division of Azerbaijan, the abolition of khanates brought upon Azerbaijani nation by the Armenian aggressors under the leadership of Russian politics. Although the Armenian and Russian politicians wanted to eradicate the history, they wanted to eliminate it in spite of their worth, but this lie disappeared shortly after a long period of time. From history it is known that the territory of Azerbaijan is very large. However, from time to time the territories were either given to foreigners by force or by various agreements. As Azerbaijan has ancient history her culture is very ancient, as well. Numerous thinkers, musicians, composers and scientists of Azerbaijan, in short, Azerbaijani art men representing our culture have extensively worked in both North and South Azerbaijan. In particular, Tabriz, the ancient city of Azerbaijan was a favorable city for the formation of Azerbaijani culture. So here formed the first Art School, the first State Philharmonic Society and the First Theatre Drama Circle, several cultural houses and folk instrumental orchestra. Perhaps many representatives of the Azerbaijani people do not know art men, cultural workers and even their names perform in Tabriz. And our obligation is to inform our people about these issues. We would love to read and publish this book for at least recognition of Azerbaijanis who have developed our culture in Azerbaijan. We would like to inform about the Azerbaijani cultural workers in Tabriz, the ancient city of Azerbaijan....

.... The Iranian Community, Tabriz Department and the Soviet Cultural House making cultural ties with Soviet Union took the first step in gathering and organizing musicians in Tabriz.... A folk instrumental orchestra playing a great role in the cultural life of Tabris formed in this cultural house for the first time in 1945. The audience for the first time listened to “*Dashti*”, “*Bayati*” – “*Isfahan*”, “*Humayun*” and other “*mughams*” and many “*daramads*” in different performances with affection. Azerbaijani composer J. Jahangirov worked on different “*mughams*” and “*tasnifs*”, divided them into voices, eliminated the monotonous in those “*music*”, in a word, created a new atmosphere in the orchestra and gave musicians number of refreshed music. The performances in the “*music*” here were carried out on the condition that properties, dialects belonging to South Azerbaijan were not abolished but rather on the maintenance of these properties.

Tabriz folk musical instruments gained great success and passed performance to complicated works. In three months of his activity he performed skillfully operas "*Koroghlu*" by U. Hajibayli, "*Shah Ismayil*" by M. Magomayev, parts of ballet Afrasiyab Badalbayli's "*Gyz Galasi (Maiden Tower)*", Said Rustamov's march "*Gyzyl asgar (Golden Soldier)*" and other songs. Along with the success of the orchestra there was already the idea of establishing a choir in Tabriz. The choir group composed of artists from the State Theatre began singing a number of marches and various songs with the accompaniment of the orchestra. For the first time, "*Fadailar marchi (March of self-sacrifices)*", which performed on the stage of the House of Culture performed on the whole of Iranian Azerbaijan by the gangs of self-sacrifices, units of people troops and schoolchildren. It was a great service and propaganda for the people of orchestra.

The best staff of "*khanandes*" and artists in Tabriz gathered around the orchestra. Various types of music compositions, songs and "*tasnifs*", pieces of operas, arias and etc. performed by Ali Asker Rizvan, Leyla xanim Mohsunpir, Fatma Zargari, Sarah Heydarzade, Parviz Parvizi, Hidayat Mammadzadeh and others performed with the orchestra gained the love of the audience. Ashyg Hussein Javan who has a beautiful voice and smooth nature, has shown great interest and love to the ashyg creativity in the public. The government gave him the name of People's Artist and appointed him the Head of new State Philharmonic. In the second half of the XX century there was no symphonic orchestra yet in Tabriz, but the great composer of Azerbaijan, J.Jahangirov showed an extensive initiative to create such an orchestra.

J. Jahangirov, one of the well-known Azerbaijani composers, was born and grown up in Balakhani village of Baku. But there was a desire to connect him with South Azerbaijan. Thus J. Jahangirov lived and worked in Tabriz for a while. It is natural that the great composer J. Jahangirov worked there and it was a gift and joy for the Azerbaijani cultural workers living in this city. All the musical pieces produced in North Azerbaijan were staged by J. Jahangirov. In Tabriz orchestra of folk musical instrument performed with a repertoire of composer's works dedicated to the 60th birthday of U. Hajibayov, the 40th anniversary of his musical activity. The composer also proposed to initiate a deliver musical training on the basis of a note to pupils later at the Soviet House of Culture and the newly opened Art School. There is no doubt that the children studying and educating here will grow up as a professional musician in the future, and it is natural that they would create a symphonic orchestra.

At that time, after the creation of a national government in Iranian Azerbaijan, music was allotted to the government as all fields of culture. As the state theatre in Tabriz emerged, Art School, a music department was opened to train music

personnel, and the State Philharmonic Society was established. The official opening of the State Philharmonic in Tabriz, the National Instruments Orchestra and the Dancing Ensemble, the Ashygs Ensemble, the group of “*Sazchy gyzlar*” (Girls playing in *saz*) and many other solo performances in those years have shown great success in this area.

Contribution to our culture of Azerbaijani art men working in South Azerbaijan is undeniable. In the progress of theatre culture Abasali Asadi (1888), Samad Sabahi (Studied in 1925, in the faculty of stage manager of Baku Technical Theatre school, in 1926 he performed like a professional artist at the Drama Theatre in Kirovabad – now Ganja, following this went to Tabriz to work together with several art friends), Mammad Ali Rushudi (1906), Javad Shafizadeh (1903), Leyla khanum Mohsunpur, Iraj Ahmedzadeh, A. A. Rizvan, Mammadali Valizade, Boyuk Mahammadi (1918), Ismayil Muzduri (1914), Sara Chidan (Heydarzade) and many other artists who have served Azerbaijani culture are written in golden letters on the history page. They were Azerbaijanis and served the Azerbaijani culture worthily.

Abasali Asadi who was a part of the "Azerbaijan Artists Group" directed by Mehdi Khan Shafizade, the founder of the Tabriz Theatre, later worked in the Aran band, directed by Khan Nakhchivan. And Samad Sabahi performed various heroes in the works as “*In 1905*”, “*Sevil*”, “*Od gelini*”, “*Namus*”, “*Damirchi Gava*”, “*Arus Mughan*”, “*Khabi-Khayal*”, “*Arshin mal alan*”, “*Mashadi Ibad*” (“*O olmasin bu olsun*”) and so on. Mammad Ali Rushudi played the following roles very skillfully as Jamshid in drama “*Khayanat and Vafa*” by Rzaguluzadeh Shargli, Gorkhmaz in “*Od gelini*”, Imamverdi in drama “*In 1905*”, Babakishi in “*Sevil*” by J. Jabbarly, Dr Aflatun in Molyer's “*Damadi Farary*” comedy, Rustam bay in “*Mashadi Ibad*” comedy, Suleyman in “*Arshin mal alan*”. Later the talented actor worked like director at the Theatre. Rushudi was one of the greatest actors in the establishment of the Azerbaijan State Theatre.

Leyla khanum Mohsunpur took a special place among these artists. Her activity as an opera actress is undeniable. The orchestra of folk musical instruments under the leadership of the Soviet composer J. Jahangirov in Tabriz helped him to show his talent in this field. She performed rather beautifully and pleasantly by U. Hajibayov several romances like “*Sevgili janan*”, “*Shafgat bajjysy*”, Gulchohr's aria from “*Arshin mal alan*” operetta and others. All performances sounded very beautiful. Another artist Ali Asgar Rizvan was the lead singer in opera and musical comedies. He took very resourcefully the part of *Majnun* in the operas “*Leyli and Majnun*”, *Karam* in “*Asli and Karam*” by U. Hajibayli, and acted as Ashyg Garib in the opera “*Ashyg Garib*” by Zulfugar Hajibayov and played other parts very ably. He had not only a wonderful voice, but also he was a very talented

actor. Ali Asker skillfully performed folk songs and various latest musical compositions of Soviet Azerbaijan composers, and became a favorite of the Azerbaijanis in Tabriz and other peoples. Ali Asker was a famous singer of the song "*Tabrizim*". This song, which the music was written by J.Jahangirov was known by all the Tabriz people by heart. In addition, he performed so well and skillfully *Koroghlu's* aria in the opera "*Koroghlu*" by Hajibayli and other musical pieces that all Iranians loved the music through radio and these songs used memorize by everyone.⁷⁶

...Naturally, the development of culture and art is closely linked to stability, freedom and peace. What about was written above has been within the years of the intense days of North and South Azerbaijan. But during this era, in the period of the "*Sattarkhan*" movement, the activity of cultural workers of Azerbaijan was possible in the years when lived the image of Mammad Amin Rasulzadeh, the thinker herald of freedom. A. Topchubashov who successfully fought in the formation of political culture of Azerbaijan wrote: "God gave us, the Turks innate natural talent of working; but the Russians try assassinating the skill of our nation. They would like our people be in the condition of serf so that we become slaves and become a humble nation".

On August 26, 2009, in the "Natavan" club of the Writers Union of Azerbaijan (this room was the office of historical figure, Seyid Jafar Pishavari, who lived with great Turkish"love") was held a round table on the founder of the National Government founded in 1945-1946 in "*Guney (Eastern)*" Azerbaijan, Jafar Pishavari's 117th anniversary.

Director of the Institute of Oriental Studies of ANAS, Parliamentary Govhar Bakhshaliyeva made a report at the roundtable on the birthday of one person - Seyid Jafar Pishavari, a symbol of the South Azerbaijan National Movement:

"The people of Azerbaijan have been committed to freedom throughout history. As the Democratic Republic of Azerbaijan was established in 1918 in *Quzey* (North), *Mashtura* Revolution (the Movement of *Sattarkhan*) in the South in 1905-1911, the State of Azadistan (Sheikh Mohammed Khiyabani Movement) in 1920 and the National Government was created under the direction of Seyid Jafar Pishavari in 1945-1946. Despite all of them collapsed as a result of betrayal and drowning in blood have played a great role in the fate of our people divided into two parts and left a trace. At the conclusion independence was achieved in 1991 in *Quzey* (North) Azerbaijan".

Today in our native land everyone recognizes the art figures that serve the culture of the Azerbaijani people and got titles. As you know, democracy and

---

⁷⁶ А. Пиримов. «Жизнь и деятельность народного артиста Аз. ССР, орденоносца К. Пиримова» 1941- Баку

publicity prevail in Azerbaijan. All conditions are created for everyone who has a talent. New music projects, competition projects are emerging. In the modern, globalizing and evolving era of technique it is not so difficult to make talent appearance and gain the title. However, young people should not forget that it is not feasible access to the future without knowing their past. Therefore, today every young person should know and remember beautifully the history and culture of Azerbaijan. Having a connection with this manuscript on Southern Azerbaijan divided into two parts is a sign that Azerbaijan's wounded fate is not forgotten by future generations

...In 1945, Mammadhuseyn Shahriyar's poem "*Heydarabaya salam*" was welcomed as an outstanding literary event in all Near and Middle East. Songs and "*tasnifs*" were composed for this poem in *Quzey* (North) Azerbaijan. Famous "*mugham*" master, originally from South Azerbaijan, Ardabil, Rubaba Muradova performed in a unique way of "*Heydar Baba*" - "*tasnif*" and "*mugham*" composed to this poem. In 1946, 22-year-old Ali Tuda was in charge of the State Philharmonic in Tabriz. Originally from Ardabil, Molla Khalil's daughter with frown eyebrow, long plait young Rubaba Muradova was invited to the new formed State Philharmonic. However, she had not occasion to work there, as the Government created by Seyid Jafar Pishavari collapsed and thousands of families were refugees from South Azerbaijan. Molla Khalil's family also fled to North Azerbaijan in 1946 and settled in Sabirabad. One day prominent Azerbaijani actor and director A. Alekperov is on a visit to Sabirabad. The play "Vagif" is staged here. The performer of the role of "Khuraman" working in the drama is ill and Rubaba was taken to Alesger Alekperov to play this role. Rubaba Muradova's performance, trills charmed well-known actor and he immediately decided this young girl with long plait to take to the city and teach her. Thus, Rubaba Muradova, from Ardabil becomes the favorite for the population of Baku, the Azerbaijani people.

In 1936 the great Ü. Hajibayli created the Azerbaijan State Philharmonic Society and the Azerbaijan State Song and Dance Ensemble. Rubaba Muradova just started working as a soloist at the Azerbaijan State Philharmonic.

.... Every year at the *Ashura* Day of *Maharram* month, the 7th and 8th year-old Rubaba, plaits fallen on the knees was taken to walk in palanquin along with the streets of Ardabil in the image of miserable *Hazrati Sakina*. But at the age of 10-12 she was in the image of *Hazrati Zeynab*, *Hazrati Hussein's* sister. The whole population of Ardabil wept for the sound of elegy sang by the little girl in the covered palanquin. It would not have been easy for anyone to think that Rubaba, who played the hadith of the Imam's descendants, would pass years later from

Azerbaijan in that side she would come to Azerbaijan in this side longing for his homeland would immortalize by *Leyli* image of her life with plaintive voice.

Later on R. Muradova created different parties with an irreplaceable voice on the stage of the Opera and Ballet Theatre.⁷⁷

... Looking back the public figures, poets and writers of Azerbaijan, music and art men lived and worked in the Shah regime in South Azerbaijan. In the Shah regime (1925-1978) the main component of the state policy was nationalism in South Azerbaijan. At the instruction of the ruling circles of Iran, areas such as science, literature and art served as education and preparation of a new generation of Persian chauvinism. In these areas of civilization, non-Persian peoples were not allowed to write works by their mother tongue. Nevertheless, Azerbaijani scientists and cultural figures who have been subjected to all obstacles and difficulties have done a great deal of hard work in the highlighting, development and formation the Azerbaijani people's, nation's outlook.

Looking back on the past, starting in the 15th century an important stage in Azerbaijan was started - the stage of blossoming. History records that the XV-XVII centuries are the important milestone in the development of the Azerbaijani culture. Culture and art figures were operating under the trusteeship of Shah Ismayil. Shah Ismayil, a founder of the Safavid state, a prominent political figure and military leader of Azerbaijan was also a prominent poet. At that time various areas of culture and art - painting, calligraphy, architecture, music, etc. was rapidly developing. Tabriz miniature school formed in the XV century was one of the five leading painting schools in the world of painting. One of the outstanding representatives of this school was Sultan Mohammad. His miniatures are kept in world museums. Carpets woven in Tabriz have been achieved fame everywhere since medieval times. The Sheikh Safi carpet kept in Victoria-Albert Museum of London was woven in Tabriz, and it was named the largest and mysterious carpet of its time (1539). "Shah" library founded by Shah Ismayil Khatai in Tabriz was a unique "Art Academy". There worked skilled craftsmen, calligraphs, colorist, jewelers, binders, designers, scientists, musicians. At that time one of the leading areas of art was a work of calligraphy and a book copying. Book publishing technology was not known to the Oriental people. Heirs of Shah Ismayil were also trustees of literature and art. They were also creative. Many Turks built architectural monuments in Iran, including architectural monuments in Tabriz and Isfahan. During the Shah Pahlavi regime, in addition to obstructing the development of art sculpture and painting in southern Azerbaijan, a number of

---

⁷⁷ *Hacıbəyli Ü. Əsərləri. Bakı, Elm, 1965, s. 187*

existing historical monuments were erased and many were cast as Persian monuments.

....At a time when information and technique develops in modern times, restoration of already existing relations is in sight. Everyone can go to and come to South Azerbaijan, the restoration of these ties, I think is very necessary for the future of the nation, which is a great nation but divided into two. Some time the bridge between the people, which had been separated from one another in tears was eliminated. However, the same people who live separately for more than a century common people divided into two, naturally by reason of it has already been a long time that are changed and differed traditions and habits, living conditions, life mode, culture and so on. For many years talented young people have grown up in South Azerbaijan, and have developed in different cultural spheres. But, unfortunately, the Islamic sect and the principles of local authority prevent them from going back to the world arena intensively. Nevertheless, “*khanendas*”, singers, composers and artists who were known during the Shah's era began to shine. One of these is Gugush, the most famous singer of the South Azerbaijani Turks. During the reign of Shah Pahlavi in Iran Gugush was the most loved and very popular singer. And Rza Shah's most loved songster was Gugush. However, after the collapse of the Shah Gugush could no longer live in Iran, and immigrated to America. There is a wonderful voice of the bird and a spectacular scene culture. He still conquers the world and delights fanatics with his beautiful voice.

The program of radio broadcasts in Azerbaijani Turkish mainly composed in this side, included a number of folk songs and melodies spread under the name of “*mahalli naghma* (local song)”. In this way Azerbaijani music was spread and protected among the people. The songs composed by well-known composer Ali Salimi remained unrecognizable until the 1990s in this side, too (in Northern Azerbaijan). Since 1979 some improvements have been made in Southern Azerbaijani music. Music compositions for films as “*Fantasy*”, “*Elim, gunum, Shovkatim*”, “*Jeyran Sevgilim*” and others by the composer Ali Salimi who has always been formed like a craftsman became popular not only in Iran but also all over the world. His songs like “*Aman ayrylyg*” and “*Siza salam gatirmisham*” are very popular among the Azerbaijanis of the entire world. After graduating from Middle Music Education in Baku, Salimy worked in Tehran radio, and became orchestra leader and musician in Tabriz. He was recognized as the best composer in Iran by the Islamic Culture and Irshad Ministry in 1988 and was awarded a gold plaque and medal.

Along with musicians various public figures, scientists, artists are well-known just as the Azerbaijanis in many countries of the world. Among them are well-

known artists like A. Bekkalam, I.Ahrari, that are the world's most respected artists. There are many southern Azerbaijani artists living in many European and American cities of emigration. This list can be extended but it is important to emphasize the role of Azerbaijani music in the art of other neighboring peoples. The people of the Dagestan originally are living as full-fledged citizens in Azerbaijan today, and also Azerbaijanis live in Dagestan. Naturally, friendly and warm attitude specific to the Azerbaijani nation, carefulness, as well as lofty relations like hospitality are the core of our national mentality, so that every Azerbaijani can say without thinking that those who live in other countries are our brothers and friends. Various cultural workers, public figures and prominent science figure Aziz Aliyev have done a great job and contributed to the strengthening of friendship and brotherhood between Dagestan and Azerbaijani peoples. Azerbaijan is already an independent state. However, even before independence Azerbaijan has lived in close proximity to neighboring states. Our relations with Dagestan, at present a separate Republic mean friendly relations with Russia. We have always been friendly and kind with Russia and Russian people. And now these relations continue. Dagestan's geographical position plays a special role in the further development of friendly relations between Russia and Azerbaijan in terms of its special proximity to Azerbaijan. [A.Aliyev. Bibliography 15]. Further strengthening friendship and fraternity relations between Azerbaijan and Dagestan nations are closely linked to Aziz Aliyev's name. In 1997, at the Jubilee party in honor of the 100th anniversary of prominent statesman and science figure Aziz Aliyev, our great leader Heydar Aliyev said: "At the beginning of my speech I said and I would like to say once again that today is a bright page of friendship between the people of Dagestan and Azerbaijan. Our peoples have always been friends, and now we strengthen this friendship and our relationship. Last November we celebrated together the 200th anniversary of Sheikh Shamil, the eldest son of the Caucasus, the prominent hero of all Caucasian peoples. A great team of delegates headed by the chairman of People's Assembly Mukhu Aliyev arrived in Baku from Dagestan. Our delegation had gone to Makhachkala. It is no coincidence that Sheikh Shamil's grand child now living in Shaki region, Mariyat Asgarova also made a speech. We have always been with each other and we have never separated the Dagestanians from Azerbaijanis".⁷⁸ [Baku, May 16, 1997. Speech of the President of Azerbaijan H. Aliyev].

Though over a nineteen years has passed, the successor of the great leader in Azerbaijan, Mr. Ilham Aliyev continues his wise work principle. So, Days of

---

⁷⁸ [Baku, 16 may 1997 il. Azərbaycan Prezidenti H. Əliyevin nitqi].

Culture of Dagestan are held in our country on May 12 - 13, 2016 with the support of the Ministry of Culture and Tourism of Azerbaijan. The aim of the event is to develop cultural cooperation between Azerbaijan and Russia, including Dagestan, and expand the familiarity with the rich culture of Dagestan. On May 12, 2016, the official opening ceremony of Dagestan Culture Days was held at the Heydar Aliyev Palace. An exhibition dedicated to decorative-applied art of people of Dagestan was demonstrated in the foyer of the palace. The exposition included national costumes, weapons, jewelry, coats and so on. The visitors showed great interest in the exhibition. Speaking at the official part of the event, Speaker of the Parliament Ogtay Asadov said that the Days of Dagestan Culture in Azerbaijan are an important cultural event in the life of our country. Throughout the centuries the two peoples of the Caucasus have built friendships, common religions, customs and traditions. The Speaker of the Azerbaijani Parliament underlined that Dagestan plays an important bridge in the consolidation of friendship between Azerbaijan and Russia.

The national leader of the Azerbaijani people, Heydar Aliyev, has come to Dagestan with great love. Dagestan had the same attitude to him. It is no coincidence that one of the central streets of Derbent is named after the great leader Heydar Aliyev. Erection of monument in Makhachkala of the prominent political figure Aziz Aliyev who by time led Dagestan became an important event in the lives of both nations.

2016 was declared the Year of Multiculturalism in Azerbaijan. Representatives of different peoples and religions in Azerbaijan live in peace and friendship. Avars, Lezgins and representatives of other peoples attach fraternity relations with the people of Azerbaijan. Azerbaijanis love not only the culture of Dagestan, but also the Georgian culture, which is closest to the neighboring nation.

For many centuries, governments of Azerbaijan and Georgia are closely linked to areas multilateral political, economic, cultural and bilateral relations. These ties give an impetus to the strengthening of cultural ties between our peoples. Above all it gives a great opportunity to communicate closely with the culture of Azerbaijan and Georgia, both Russian culture and other cultures united in the former Soviet Union, as well as cultures of any foreign countries. Prof. Madat Çobanov writes: "There was a great opportunity for frequent meetings of artists and writers of culture and art of Azerbaijan and Georgian artists, as well as organizing various forms of contacts, as well as exchanging views on a wide range of issues. In short, the cultural, spiritual and ideological affinity between individual peoples has intensified, and the process of the trend of eternal development to the new direction, the multiplication of coexistence and similarities and the mutual literary enrichment has accelerated. And there was formed a free literature and

culture that suits the interests of every nation. These ideas were greeted warmly and gladly by the people in both countries. Because past and present national literature and cultures play a major role in promoting the idea of friendship among peoples. In this sense, the idea of friendly neighborhood, friendship and brotherhood has always been strong in the literature of Azerbaijan and the Georgian people. This is not accidental. Because the intelligentsia of every nation knows very well that the people's interest is to live in a friendly and sincere atmosphere with their neighbors. The well-known and popular art figures of all periods, from ancient times to the present day of the Azerbaijani and Georgian peoples, from literature and art masters to their today's successors deeply sense this will. Therefore they always fulfilled the idea of friendly neighborhood, friendship and brotherhood with a great pleasure and up today have deeply grasped the idea glorifying it. From this point of view there are very rich literary and artistic pearls of both Azerbaijan and the Georgian people". According to Professor Madad Chobanov, in our opinion, these can be divided into five stages:

1. The first stage of Azerbaijan-Georgia relations from ancient times to the end of XVIII century.
2. The second stage of the Azerbaijan - Georgian relations - the XIX century and 1918s.
3. Period of temporary independence of Azerbaijan - Georgia relations - from 1918 to 1920.
4. Soviet period of Azerbaijan - Georgian relations - from 1920 to 1991.
5. The most recent period of Azerbaijan-Georgia relations. 1991 - the first decades of the twenty-first century.

Though to thoroughly review the Azerbaijani and Georgian relations from a historical and modern point of view in that case it is feasible to write a pile of books.... Let's look at the first stage of the Azerbaijan and Georgian relations. If the reciprocal deep and thorough investigation is continued of the artistic heritage of world-renowned Nizami Ganjavi and Shota Rustaveli, Leontia Mroveli, Khagani and Chakhrukhadze, merely lived in the XI-XII centuries, it is possible to write books about the neighborly and friendly relations of the Azerbaijani Turks and Georgians own ancient history. Of course, these ideas and considerations are not casual. In this field high- level investigations of Azerbaijani scientist Mammad Arif and Georgian academician I. Gryshashvili, academician Hamid Arasli, professor M. Seyidov, PhD in philology D. Aliyeva, associate professor G. Shagulashvili, A.Yerevanli and others are of great scientific value. It should be noted that the Azerbaijani and Georgian relations are not only in historical documents and literature, but also in folklore, in particular, in oral folklore - in separate epics, tales and songs found a great deal of space and widely spread

among the people from centuries to centuries, from generation to generation and now live. In the epics of "Ashug Garib", "Mohammed and Georgian girl", "Koroghlu", "*Qachaq Nebi*", "Anaga and Gulnaz" the love and affection of neighboring peoples, as well as the relationship of kinship is a historic manifestation of having a deep history...⁷⁹

According to researcher Y.Eyvazov, it is possible to observe the love and sincerity of Georgia, Georgian people in the creativity of Nizami Ganjavi. In one of his poems he described the beauty of this country and the admiration of Tbilisi city. As the famous Georgian poet, Shota Rustaveli knew Persian language read Nizami's works in this language. In addition, the effect of Nizami creation is clear in Rustaveli's works. One of the main factors influencing the formation and development of literary-cultural relations between the two adjacent people is the fact that there are friendly relations between Georgia and Shirvanshahs. These friendships, which lasted for hundreds of years, resulted in the creation of relationships. The marriage of the ruler of Shirvanshah II Manichohr with Georgian king II David had a great impact on the development of literary and artistic relations as well as other relations. Georgian writers like Azerbaijani ones also paid great attention and interest to Azerbaijani culture. It is not accidental that Georgian intelligentsia translated Azerbaijani poetry of the XVI-XVII centuries into their mother tongue and also used it in writing with their alphabets. Articles of this type are still kept at the State Museum of Georgia named after Janice. In particular, the interest of the Georgian people to the great Azerbaijani artist, Mohammed Fuzuli has always dominated. According to information obtained by researcher M.Chobanov, in the repertoire of the Georgian people who lived in the XVI-XVII centuries there were many ghazals from M. Fuzuli's poem "Leyli and Majnun". Artistic poetic creativity of other well-known Azerbaijani poet Fadai has caused the interest of Georgian writers and art men since the 17th century. Thus, Georgian scientist A. I. Kabidze, who researched the novel of "*Bakhtiyarname*" by Fadai was able to translate this work into two versions in Georgian. One of them is the translation into Georgian language in late XVII and early XVIII centuries of the poem "*Bakhtiyarname*" arranged in the row of Persian. This fact is the proof of Georgian interest in Azerbaijani poetry. According to Doctor of Philology Dilara Aliyeva, M.P. Vagif's creation is one of the most brilliant pages in the history of literary-cultural relations of Caucasian peoples. In his time, M.Vagif had gained great popularity in the Caucasus as a prominent poet glorifying human beauty with great pleasure like an optimistic poet and wanted to establish friendly relations with neighboring countries. It is known from the history that in the XVIII century

---

⁷⁹ M.Çobanov "*Borçalı ensiklopediyası*"-III,IV c.2002.

the Caucasian peoples had been subjected to the attack by Iranian ruler Agha Mohammed Shah Gajar. M.P. Vagif played a significant role in the alliance with the neighboring countries against the Iranian invaders as the vizier of the Karabakh khanate. On this occasion, he was in the Iravan khanate, in Georgia, and he personally participated the alliance with the Georgian ruler Irakli.

The XVII - XVIII centuries is a period in which the Azerbaijani ashug poetry, the people's creativity developed extensively. At that time the ashug poetry, which found wide range in Azerbaijan, also had its impact on the neighboring peoples. The heartfelt songs, which praised the desires and aspirations of our ashugs were respected in every corner of the Caucasus. M. Vagif's life and creativity also coincides with a period in which the ashug creativity is widespread in Azerbaijan. Vagif's works have had a strong influence on verbal folk literature, ashug poem. His works, written in simple handwriting have been extensively played by ashugs and "*khanendas*" in assembles and meetings have been widely spread throughout the Caucasus. Famous Georgian poet Alexander Chavchavadze also wrote poems for Azerbaijani songs. For some of his poems the poet himself wrote headlines should be read as "*Karam mahnısına*", "*Mansur mahnısına*". David Rector explained the other poems of outstanding artists. For instance, the poem "*Msurda oxrva*" is written for "*Agam sansen*" and "*Kenebit vxmovaneb*" to the song "If I do not go, the injury kills me". We think that to Chavchavadze's folk songs Araz Dadashzadeh in his monograph on M. Vagif do not make any mistakes suggesting that Georgian art men can get acquainted with his creativity. In the nineteenth century other proofs of the Georgian literary community's interest in M.Vagif's poem also exist. Grigor Orbeliani, who is also an admirer of Azerbaijan ashug creativity and music, also known as the author of the Georgian language and literature got acquainted with Mirza Yusif Nersesov when he was in Karabakh and learned that he had prepared Vagif's poems and wrote to his friend cheerfully in one of his letters: "Recently I will send you Vagif's poems published by Mirza Yusif".⁸⁰

We see the same sincere attitude to Georgians and Georgian people in M.P.Vagif's creativity. M.Vagif was born in Gazakh, the neighborhood of Georgia, where he lived 42 (1717 - 1759) years. Perhaps, the poet visited Tiflis at that time. From the history it is known that Vagif came to Tbilisi to join the alliance against the Iranian invaders after his move to Karabakh, and was a guest at the Irakli palace. In Tbilisi he closely observed the Georgian people, his traditions, and enjoyed the beautiful nature of Georgia. Vagif is known to have written several poems about Tiflis. Mushfig Borchali's book entitled "M.Vagif and Georgia",

---

⁸⁰ M. Çobanov "M.P.Vaqif və Gürcüstan" (1995, 2017).

published in Baku in 1995 revised and supplemented by Vahid Omarov for the second edition was published by the publishing house "Borchali" in 2017 at the disposal of readers. ⁸¹ (*Mushfig Borchali, "M. Vagif and Georgia", Baku, Borchali .2017.p.172*). Scientific editor of the publication is prof. Vugar Ahmed. The book opens with the decree of the President of the Republic of Azerbaijan, Ilham Aliyev, on the celebration of the 300th anniversary of the great Azerbaijani poet, Molla Panah Vagif, dated January 12, 2017. At the first chapter of the book consists of three chapters, entitled "This friendship is too old!" -the historical process of Azerbaijani and Georgian literary relations from the ancient times to the present day has been investigated. At the second chapter entitled "M.P.Vaqif and Georgia", the poems written by the immortal poet about Georgia, especially Tbilisi, were written in the Georgian alphabet and copies of which were included in the study now preserved in the Georgian archives, in those copies similar and distinctive moments among the poems published in the poems of the poet have been mentioned, as well as poems of Georgian poets dedicated to M.P.Vagif, and also about high values given by the Georgian scientists to him and etc. informed to readers in detail.

While speaking about cultural relations A. Bakikhanov, M. F. Akhundov, M.Sh. Vazeh, German Bodensteyn and literary councils with several Georgian writers should not be forgotten. It is impossible not to speak of the activity of Azerbaijani theatre in Tbilisi, legendary *khanande* Bulbul, N.Narimanov showing activity in Tbilisi, A. Shaig and their literary, cultural enlightenment creativity. Thus, these scientists and cultural figures mentioned have witnessed and participant of the formation of the Democratic Republic of Azerbaijan in Tbilisi. The role of residents of district living Azerbaijanis in Tbilisi, called "*Sheytanbazar*", a great Ahmed Javad and Shukriyya khanum in cultural friendly relations between the two neighboring countries is indispensable. People's Artist of Azerbaijan, conductor Yashar Imanov (also honored artist of the Autonomous Republic of Adzar in Georgia) has lived and worked in the neighboring country for many years. The friendship between the composer and art figure Polad Bulbuloghlu and Vakhtang Kikabidze (his singing with love, singing in private of Azerbaijani folk song "*Bari bax - Look here!*") and such type of other facts (this list can be extended) is indisputable. The great leader Heydar Aliyev's obvious influence has been on these cultural relations (close friendly relations with E. Sheverdnadze).

We all listened the song "*Chirpinirdi Gara Daniz (Beat the Black Sea)*", the words of the song belongs to A. Javad, composed by U. Hajibayli. Spreading art

---

⁸¹ (*Müşfiq Borçalı. "M.P.Vaqif və Gürcüstan" Bakı. "Borçalı".2017.172 səh.*).

samples related to the 2-year national independence period in connection with the collapse of the Azerbaijan Democratic Republic in 1920 prohibited. By using this moment, the Armenians embraced the music of the song of the “*Chirpinirdi Gara Daniz (Beat the Black Sea)*” put it as an Armenian song “*Kamancha*” as if composed to Sayat Nova’s words.

Azerbaijani thinkers and art figures have played a major role in the development of the culture of neighboring countries. It would have been necessary to mention the undeniable role in neighboring Armenian music indispensable voice of Azerbaijan, People's Artist of the USSR, Rashid Behbudov.... Rashid Behbudov was born in 1915 in the family of “*khanende*” Majid Behbudali oghlu in Tbilisi. His mother, Firuza Vakilova belonged to the Vakilovs family from Upper Salahli village of Gazakh region. During the period of his military serving Rashid Behbudov, soloist of the army ensemble was a soloist at one of the Tbilisi pop groups after military serving. In the 1930s he was a soloist at choral scenes of classical operas at the Armenian State Opera and Ballet Theatre. In 1939 together with the troupe of that theatre he participated in Days of Armenian Art in Moscow. In 1942 together with the collective he set off for the Crimean front. In the same year he toured Iran within the Armenian State Saz Orchestra. In 1943 he was invited to play the leading role in the film “*Arshin mal alan*” based on the motifs Uzeyir Hajibeyli's operetta in Baku Film Studio.

In 1944 his concert took place in the Summer Hall of the Azerbaijan State Philharmonic. In 1945 the film “*Arshin mal alan*” was broadcasted and soon became popular not only in Azerbaijan, but also in the entire Soviet Union. In 1946 Rashid Behbudov was awarded the “*Stalin Prize*” for the role of Asger in this film. Studying Azerbaijani culture is always essential and is always topical. It requires the development of Azerbaijani art, the change of the culture of the people, the study of the traditional sheets of artistic creativity of Azerbaijan, its protection, the care of fundamental principles, and therefore it is necessary to study the problems of spiritual heritage.

It is advisable to analyze the international inter-regional structure, as well as to compare the different stages of the development of Azerbaijani culture.

We create similar and distinctive aspects of the historical stages of the development of Azerbaijani culture, the emergence of the formation and the functioning of the national specificity. First and foremost, we are interested in the history and the explanation of these processes. Thus, it is feasible to group it in the historical and artistic parameters, as in the hierarchical level, as in the genetic parameter.

Throughout all the parameters of the world civilization development of Azerbaijani society in economic, political and cultural spheres is great significance

in the context of mutual relations. As a result of limited Azerbaijan's traditional foreign trade relations through the Mediterranean and the Black Sea, as well as the Indian Ocean, thanks to the first colonialist acts of the Ottoman Empire, geographical discoveries and early capital accumulation its economic relations with Russia through the Caspian - Volgaboy expanded. And as a result, this caused increase of the Russian tendency not only in Azerbaijan, but also in Transcaucasia. Study and investigate of the interaction of Azerbaijani art with regional cultural systems is an important and topical problem in modern times.

A concrete way of development of Azerbaijani art is based on the study of the relationship between art and the realization of comparative analysis. The relevance of this view is also explained by the fact that national cultures were possible as a result of the expansion of national exchanges in the XVI and XIX centuries. As a result, today the "Whole Planetary System" of culture has been identified in the XXI century.

Ədəbiyyat:

1. "Milli musiqi və poeziya toplusu", Azərbaycanca yaşayan əzsaylı xalqların mahnıları. "Musiqi dünyası", 2011.
2. M. Paşayeva. "Avar xalqının etnik tarixindən", milli folklor 2008..
3. Qeybullayev. "Dünya halkları Ansiklopedisi", 1990; 82
4. Sumbatzadə. "Dünya halkları Ansiklopedisi". 1998; 16
5. T. Məmmədov. "Qafqaz Albaniyası ilk orta əsrlərdə". Bakı. 2006.
6. K. Алиев. « Античная Кавказская Албания».
7. В. А. Шнирельман. « Албанский миф».
8. M. C. Əliyev, F. A. Həsənlı. "Coğrafi kəşflərin tarixi və səyahatlar" Bakı, 2009
9. Э. Науман. «Музыка арабов», пер. с арабского Расула Рахимова.
10. Т. Джанизаде. «Арабский уд муз. культуры»
11. Джумаев А. «Ислам и музыка» Академия музыка. 1992 №3
12. Музыка народов Азии и Африки. Вып. 3. М. Сов. Композ. 1980.
13. Ланг Поль Анри. «Музыка в западной цивилизации» Нонтон Şкомпану р. 987. ISBN 0 – 393 – 04074 – 7.
14. Kərimov K. "Azərbaycan miniatürləri". Bakı. Işıq. 1980.
15. İsmayilov M. S. Azərbaycan xalq musiqisinin janrları. Bakı. 1984.
16. И. Алиев. «Очерк истории Атропатены» 1989.
17. Блум Эрика (2005) «Словарь обывателя музыки», Kessinger издания. р. 15. ISBN 1 – 4179 – 8918 – 1.
18. Məmmədov F. T. "Kulturalogiya", 2002 il, "Əbilov, Zeynalov və oğulları"
19. Tişkov V. A. "Edinstvo v mnogoobrazii", "Etnopanorama" jurnalından publikasiyalar, 1999 – 2011 illər, Orenburq: OQAU, 2011.
20. Daniel G. E. 1971. Editorials. – Antiquity, 45 (177):
21. Dawson W. R. (ed.). 1938. Sir Grafton Elliot Smith: A biographical record by his colleagues. London, Jonathan Cape.
22. Delitzsch F. 1904. Babel und Bibel: Ein Rückblick und Ausblick. Stuttgart,
23. Delitzsch F. 1921. Die grosse Täuschung. 2. Aufl. Stuttgart,
24. Murray M. 1961. First steps in archaeology. – Antiquity, 35 (137):
25. Myres J. L. 1933. The Cretan labyrinth: A retrospect of Aegean research. .
26. Raglan F. R. R. S. 1939. How came civilisation? London, Methuen.
27. Smith G. E. 1928. In the beginning: The origin of civilization. New York, Morrow; London, Watts (2d ed. 1946).
28. Smith G. E. 1915. The migrations of early culture: a study of the significance of the geographical distribution of the practice of mummification as evidence of the migration of peoples and spread of certain customs and beliefs (reprint from Memoirs and Proceedings of Manchester Literary and Philosophical Society, series 1914 – 1915, vol. 59). Manchester, Manchester University Press (2d ed. 1929)
29. Kərimov M. Azərbaycan Musiqi Alətləri. «Yeni nəsil» nəşriyyatı. Bakı, 2003
30. Abdullaeva S. "Sovremennie azerbaydçanskie narodnie muzikalnie instrumentı". «Işıq», Bakı, 1984
31. B. Hüseyinli. Azərbaycan xalq rəqs melodiyaları, 2-ci dəftər, Azər nəşr, Bakı, 1996
32. Kərimov K. Azərbaycan miniatürləri. Bakı, Işıq, 1980
33. Feldqun "Istoria zarubecnoqo skripiçnoqo iskusstva" Novosibirsk, 1983
copyright by "musiqi dunyasi" 2000-2005 ©
34. İsmayilov M. S. Azərbaycan xalq musiqisinin janrları. Bakı, 1984
35. Hacıbəyov Ü. Əsərləri. Bakı, Elm, 1965
- Bədəlbəyli Ə. İzahlı monoqrafik musiqi lüğəti. Bakı, Elm, 1969
- Zemüovskiy I. Apoloqia sluxa. Curnal «Muzikalğnaya Akademiya», № 1, 2002
36. Hacıbəyov Ü. Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları. Bakı, Yazıçı, 1985

37. E. Nauman . *İslam musiqisi*. 1939
38. А. Пуримов. «Жизнь и деятельность народного артиста Аз. ССР, орденоносца К. Пуримова» 1941- Баку
39. Rafael Hüseynov. “Məhsəti necə varsa”. Bakı. Yazıçı, 1989
40. Tariyel Məmmədov. “Musiqi dünyası”. Bakı. 2011.
41. А. Badalbaylı. *Stixotvorenje i muzika* . Bakı, 1973
“Azərbaycan tarixi”, tom I, 1961
42. V.S. Vinogradov “Традиционная Иранская национальная музыка»
43. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev. Bakı şəhəri 19 dekabr. 2012. №787. Prezident Fərmanı.
44. Фараджева М., Пашаев. Фонды Гобустанского историко – художественного заповедника о характере м ареале социально – экономических связей древнего Азербайджана. // Азербайджан в международных многосторонних взаимосвязях. Доклады II Бакинского международного симпозиума, 22 – 24 ноября 1995 г. Баку, Эльм, 1997
45. Меликов Р. Взаимоотношения каспиев с другими народами в Ахеменидский период (VI – IV в.в. до н.э.) // Доклады Бакинского международного симпозиума «Азербайджан в международных экономических и культурных взаимосвязях». (20 – 22 октября 1994 года). Баку, Азербайджан, 1995
45. Chodzko A. *Speciment of the popular poetry of Persia as found in the Adventures and improvisations of Koroglu, The Bundit minstrel of Northern Persia and the songs of the people inhabiting the shores of the Caspian Sea*. London. 1842.
47. Иса – заде А.И. Образцы Азербайджанской народной музыки в книге Ходзько об эпосе « Кероглы» // Известия АН Азерб. ССР, Литература. Язык. Искусство №1, Б., «Элм», 1987.
48. Фейзуллаева А. «Китаби – Деде Горгуд» как совершенный образец отражения тюркских эпических традиций. // Азербайджан в многовековых многогранных культурных взаимосвязях. Сборник докладов IV Бакинского международного симпозиума. 4 – 6 июля 1998 года, Баку, Насир, 1999
40. Тариел Азертюрк «Генезис тюрка и тюркского языка» (на основе клинописи) в двух книгах. Баку. 2019.
41. Abdullayeva S . “Azərbaycan Xalq Çalğı Alətləri”. Bakı, 2002

Kasimi Sehranə Ələsgər qızı – AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

1992 –ildən Sumqayıt Musiqi Kollecinə, Azərbaycan Milli Konservatoriyasının tərkibində Respublika İncəsənət Gimnaziyasında, 2000 –ildən Müəllimlər İnstitutunun Sumqayıt Filialında baş müəlli, dosent və “İctimai Elmlər” kafedrasının müdiri vəzifəsində çalışmışdır. AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun “Qafqaz Albsniyasının incəsənəti və memarlığı”

şöbəsinin aparıcı elmi işçisidir.

“Xalqın nüfuzlu ziyalı”, “Heydər zirvəsi”, “1 Mayıs Uluslararası Sosial Politikalar və İnnovarif Araştırmalar Sempozyumunun Onursal Başkanı”, “Xan qızı Natavan”, “Certificate of membership. This certificate is presented to Dr. Sehrane Kasimi is the member of Scientific Advisory Committee of İnstitution of Economic Development & Social Researches IKSAD is honoured by your Consultancy”, H.Əliyev Fondu, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi və Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqının birgə təşkil etdiyi “Muğam aləmi” V Beynəlxalq Muğam Festivalı çərçivəsində “Azərbaycanda muğam elmi: reallıqlar və perspektivlər” mövzusunda elmi simpoziumundakı çıxışına görə, AMEA Rəyasət Heyəti AMEA Qafqazşünaslıq İnstitutunun təşkilatçılığı ilə Qafqazşünasların II Beynəlxalq Forumunda çıxışına və s. görə təltif və Fəxri fərmanları vardır.

2018 –ci ildən Social Sciences Studies (SSS) (International Refereed & Index. ISSN:2587-1587; İstanbul, Türkiyə) Jurnalının baş redaktorudur.

Respublikada və eləcə də, ölkəmizin hüdudlarından kənarında – Türkiyədə, Rusiyada, Qazaxıstanda, Tatarıstanda, Başqırdıstanda, Ukraynada, Belarusiyada, Çuvaşiyada və s. ölkələrdə nəşr olunmuş 80 –dan artıq elmi məqalənin müəllifidir.

İki elmi monoqrafiyanın: “ Azərbaycan musiqi mədəniyyəti şərq və qərb kontekstində”(2015) və “Qafqaz Albaniyasının mədəni inkişaf dövrləri”(2018) müəllifidir.

Hal – hazırda “Azərbaycan musiqisinin türkdilli Qafqaz xalqlarının mədəniyyəti ilə müqayisəli tədqiqinin aspektləri” mövzusunda doktorluq işi ilə çalışır.

978-625-7029-90-2

